

Prof. Stjepan Pavičić

STAROSJEDILAŠTVO DANAŠNJEG HRVATSKOG NASELJA U SREDNJOJ I SJEVERNOJ DALMACIJI

PRIOLOG K PROUČAVANJU PORIJEKLA BUNJEVACA
(1931)

U našoj historiografiji održava se na nekim stranama mišljenje, da je starosjedilačko hrvatsko naselje u Srednjoj i Sjevernoj Dalmaciji u prodiranju Turaka i u prvim godinama njihova gospodstva ili potpuno nestalo ili da ga je ostalo u vrlo malu broju. Na mjesta toga staroga hrvatskog naselja da su Turci onda doveli novo stanovništvo sa zemljišta koje pripada danas zapadnoj Bosni i Hercegovini. Na tom je mišljenju osnovao svoje objašnjavanje porijekla Bunjevaca i Jovan Erdeljanović koji tim hoće da dokaže, da su i današnji Bunjevci u Dalmaciji i njihove naselice po Lici, Velebitskom Podgorju, oko Senja i na Ličkom polju, pa oni u Brčkoj zapravo došljaci i u samoj Dalmaciji, a onamo da su došli iz spomenutih krajeva Bosne i Hercegovine. Starinačko je naselje i u tim krajevima Dalmacije i po zapadnoj Bosni i njoj bližoj Hercegovini od najstarijih vremena naseljenja Hrvata dakako potpuno jednako, i po govoru i po drugim svojim emanacijama, i za pitanje o porijeklu Bunjevaca svejedno je, da li su oni potekli sa zemljišta na zapadnoj ili istočnoj strani Dinare. No u interesu nauke i točnijeg istraživanja porijekla Bunjevaca valja ipak utvrditi, da li je zaista provedeno u prodiranju Turaka nestajanje starosjedilaca iz spomenutih dijelova koji danas pripadaju Dalmaciji, ili je to mišljenje osnovano na općenitoj pretpostavci da se to bilo moglo dogoditi, te se ta mogućnost uzela kao stvarnost bez navodjenja dokaza.

Stanje zemlje i naselja za vrijeme prodiranja Turaka od svih naših krajeva najviše nam je i najjasnije poznato upravo za zemljišta sa zapadne strane Dinare, od Neretve do Zrmanje. To je stanje gotovo u tančine opisao Mlečanin Sanudo u svojem *Dnevniku* u kojem je on bilježio i sitnije događaje na mletačkom i njemu susjednom području. Osim toga postoje iz toga vremena i opširne vijesti u izvještajima upravnih, vojnih i crkvenih hrvatskih vlasti. U cijelom tome istraživanju najvažnije je pitanje na koji su način Turci osvojili to zemljište, jer o tome načinu zavisilo

je i stanje starosjedilačkog naselja. Upravo taj momenat najjasnije je i opisan u spomenutim izvještajima, jer on je, dakako, i u ono doba smatran najznatnijim. Tako se onda na osnovi tih vijesti može steći potpuna slika o tome, da li je starinačko naselje ostalo po tim krajevima u jačem broju, ili je ono nastalo otuda što seljenjem pred Turcima, što propadanjem u ratovanju i odvođenjem u tursko ropstvo.

U vrijeme turskoga osvajanja zemljište, što ga danas zauzima Dalmacija sjeverno od Neretve, pripadalo je pod tri različita državna područja. Stoga i sudbina tih pojedinih dijelova u tom osvajanju nije bila jednaka, nego je ona bila vezana na odnose koji su u to doba postojali između Turaka i spomenutih država. Od Zrmanje pa sve do donje Cetine to je zemljište u to vrijeme pripadalo Hrvatskoj. Usko primorje od Nina do Splita držali su Mlečani, koji su ga godine 1408. kupili od kralja Ladislava. Oni su u polovini 15. stoljeća stekli i Poljica, a nešto kasnije i Krajinu ispod Biokova. Ostali dio Krajine, od visova Biokova na istok, pa Imotsko polje, Zadvarje i Radobilja sve do blizu Trilja i Čačvine, pripadali su pred dolazak Turaka Bosni. Od njih je Imotsko polje Bosni pripalo već prije, a ostale je spomenute krajeve od Hrvatske oteo Stjepan Kosača. Tako se pred sam dolazak Turaka po tim južnijim krajevima donekle razvila bosanska, a kasnije hercegovačka tradicija.

Kada su onda Turci gotovo mirnim putem stekli Bosnu, njima je putem toga osvojenja dopalo sasvim naravno i zemljište s istočne strane Biokova, od Neretve do blizu Cetine, što je tada bilo bosansko. Oni su taj put stekli i zagorski dio Poljica, jer kralj Matija, opisujući papi svoju vojnu na Turke u Bosni od godine 1480., izričito navodi da su od Turaka k njemu prišli u toj vojni radobiljski i poljički Vlasi. Turci nisu odmah dobili jedino Makarsko primorje koje su prije njih posvojili Mlečani, ali je i tu, na štetu Venecije, ubrzo uhvaćena veza između Turaka i vodja Krajinjana. Na toj su vezi i na prelaženju Turcima mnogo radili upravo Kačići, najznatnije pleme i najveći posjednici u Krajini koja je često i zvana po njima. Sanudo javlja, kako se Mlečići tuže na dvoličnost Kačića, koji su se gradili njihovi prijatelji, ali su u potaji preveli svoju zemlju pod tursku vlast. To se dogodilo godine 1498. ili u početku 1499. Očito su Kačići osjetili prednost demokratskog uređenja turske države, a i više su valjda nalazili pouzdanja u muslimana iste krvi no u tuđim Mlečanima. Turci su Kačićima nagradili taj rad ostavivši im kneštvo i posjede u Krajini, koje su imali prije za hrvatskog vladanja i poslije za

Mlečana. Kačići su Turcima poslužili i u kasnijim osvajanjima. Tako su godine 1525. nastojali s pomoću svojih ljudi da Turci dobiju dubrovački Ston. Zbog toga su došli u vezu s nekim Stonjanima, ali je izdaja bila otkrivena. U nju su bili upleteni neki katolički svećenici i cijela južna Krajina Kačića.

Turci su u Krajini i Radobilji ostavili isprva onako socijalno uređenje kakvo su zatekli. Tako je na oba zemljišta ostalo i starosjedilačko plemstvo i puk, a i uprava je donekle u prvo vrijeme bila u rukama onih porodica koje su je i prije vodile. Kako su Krajinjani i Radobiljci od volje prešli Turcima, oni su, dakako, pristupili i ratničkoj organizaciji turskoj, te su sudjelovali i u pljačkanju mletačkog primorskog područja koja su provodile turske neredovite čete. Tako Sanudo javlja kako je neki Radobiljac izvijestio da se turski četnici (Turci) kupe u Radobilji, odakle će skupljeni navaliti na Split ili na druge bližnje primorske krajeve. I mnogi Radobiljci Hrvati da idu s tim četnicima na pljačku. Veza između starosjedilačkog plemstva u Radobilji i susjednih muslimana u Bosni bila je već u prvim godinama turskog vladanja tako velika da su dva plemića iz čuvene kuće Nenadića skupili čete muslimana, martoloza i svojih ljudi i unajmili se u mletačku službu na zemljištu Italije.

(NASTAVAK 1, *OBZOR*, BROJ 179)

Put kojim su pošli u odnosu prema Turcima Kačići i Radobiljci bio je dakle isti onaj kojim se išlo u Bosni i Hercegovini. Stoga je i razumljivo da se malo kasnije i kroz cijelo 16. st. iz tih krajeva našao velik broj martoloza hrvatskog porijekla koji su Turcima mnogo služili u napadaju na Mlečane, a kasnije i u borbi sa Senjanima.

Iza Kačića i Radobilje došla su u prelaženju Turcima na red ubrzo i Poljica koja su ležala između Cetine, Žrnovnice i Biska, sjeverozapadno od Radobilje, s kojom su Poljičani graničili oko Zadvarja, Katuna i Blata. Turci su u Zadvarju ubrzo uredili utvrđenja i počeli su da gledaju na Poljica sa željom da ih pridobiju. Povoljno su tlo za Turke među Poljičanima načinili događaji u Imotskom Polju, u Krajini i Radobilji. Stoga je prelaženje Turcima iz Poljica bilo već zarana. Tako je jedan od plemića poljičkih postao još do god. 1500. visok činovnik u Turskoj, i tamo se zvao Demeč-Mehmedbeg. On je u god. 1501. bio zapovjednik vojske u Hercegovini i odonud je preko svojih plemenika u Poljicama radio na

tome da Poljičani prijedju Turcima. Mlečani su saznali za tu akciju, i taj put im je uspjelo da je osujete. No akcija je u tom smjeru produživana, i već su god. 1508. Mlečani bili uvjereni da će Poljica izgubiti. I te su god. ugledni Poljičani bili oni koji su urgirali prelaženje Turcima. Medjutim u to je vrijeme k Turcima prešao valjda samo planinski dio uz Cetinu prema Radobilji. No par godina iza toga cijela su već Poljica njihova. Iz god. 1513. postoje turske listine socijalna karaktera, pisane od turskih činovnika na poljičkom zemljištu, a rade o baštinskim poslovima Poljičana. U njima se spominju: stanovnik cetinjski, nahija poljička. God. 1514. javlja i mletačko vrelo iz Splita da su Poljičani ugovorili sa sultanom o prelaženju u njegovo podaništvo. Oni su mu obećali plaćati stanovitu sumu dukata u ime harača. Sultan da je naložio sandžaku da se s Poljičanima lijepo postupa. Oni su u Turskoj imali donekle privilegovan položaj, birajući sebi kneza, dakle od prilike onako kako su isprva imali Kačići u Krajini i Radobiljci. I dalje je i u njih ostala dioba na plemenite i neplemenite rodove. Sa turske strane među njima je vladao naročiti emin kao i u Makarskoj u Kačića Krajini. I Poljičani su uskoro primili metode četovanja i pljačkanja mletačkoga područja u društvu s turskim martolozima kako su to prije njih učinili već Krajinjani i Radobiljci. U tom je pogledu karakteristično da su Poljičani u svoj statut unijeli oštar članak o tom martološtvu svojih članova i zabranili ga pod kazan smrti.

Tako je pod Turke dospjelo cijelo zemljište od Klisa i Cetine do Neretve, a da se na njemu nije vodilo nikakvo ratovanje, nego je starosjedilačko naselje mirnim putem, prostim prelaženjem, prešlo u tursko podaništvo. Ono je tu, šta više, sačuvalo i neke povlastice. Na tom dakle zemljištu nije bilo gubitaka u stanovništvu, nego je ono ostalo na svom tlu u punom broju. Na taj su se način mogla održati i stara plemena i njihova plemenska tradicija, a sav se narod mogao u punoj mjeri razvijati. U Krajini su Kačići mogli zadržati svoje kneštvo i posjede, a tradicija je plemenska u drugoj polu 17. st. na tom tlu još točno znala stare plemenite rodove kojima je mletačka uprava poslije Turaka plemstvo opet priznala. Isti je slučaj bio i u Poljicama gdje je dioba na plemena, održana kroz cijelo tursko vladanje, i danas poznata u tančine. Na tom se dakle zemljištu proveo isti proces kao i inače u Bosni i Hercegovini, samo još povoljniji za Turke, jer su tu kršćani katolici, stojeći u susjedstvu katoličkih država, ili kao primorska Krajina i Poljica i pod vlašću mletačkom, svojevoljno prešli k njima. S druge strane razlika je bila i u tome, što su povlastice

bile dane cijelom zemljištu, te se na njemu nisu ni naseljavale spahije i posjednici timara, nego su posjedi u glavnom ostali u rukama starih posjednika, osobito u primorskom dijelu. Stoga tu i nije bilo mnogo doseljenog muslimanskog naselja, a koliko ga je bilo, ono je pripadalo vojsci, upravi, sudstvu i trgovini. U staroj Imotskoj župi i u zagorskom dijelu Krajine, koji su kao pripadni dijelovi Bosne pripali Turcima još 1464. god., prilike su bile iste kao i inače po Bosni, te su ti posjedi bili dani spahijama i timarima, i zbog toga je i muslimansko naselje tamo bilo jače. Povlašten je položaj imala donekle i Radobilja, i kako u njoj kasnije nalazimo i dosta muslimana, ti su muslimani ili starosjedilačko naselje prešlo na islam ili su doseljenici po službi i po pojedinim spahilucima i timarima. Značajno je da je povlašten položaj od Turaka dobila i Bekija koja leži jugoistočno od Imotskoga. I u Ljubuškom Polju još su u 17. st. postojali mnogi katolici koji su imali svoje vlastite posjede, te nisu morali obradljivati polja i vinograde spahija.

Jedno zbog toga u glavnom povlaštenog položaja, a mnogo i zbog nikakvih gubitaka u dolaženju Turaka, na tom se je zemljištu od Cetine do Neretve starosjedilačko hrvatsko naselje u turskom vladanju u povoljnim prilikama vrlo dobro razvijalo. Tu su u to vrijeme na malu prostoru postojala četiri franjevačka konventa (u Makarskoj, Zaostrogu, Živogosti i Imotskom) i tri velike svjetovne župe (u Podgori, Zagvozdu i Brelima), a osim toga Poljica su imala svoju crkvenu organizaciju svjetovnih župa. Po popisu tih franjevačkih i svjetovnih župa i po statističkim turskim podacima oko 1620. na tom je zemljištu bilo oko 2500 kuća katolika, a to je moglo prema tadanjim prilikama u najmanju ruku dati jedno 20.000 duša. Od toga su u to doba sama Poljica imala oko 800 kuća, Primorje od Cetine do Neretve jedno 400, a toliko je imala i Imotska župa. U Radobilji na deset sela bilo je oko 120 kuća katolika, u Donjoj Cetini bilo ih je jedno 380, a oko 400 bilo ih je u Vrgorcu i okolini. To je starosjedilačko hrvatsko naselje do pred konac 17. st. razvilo po prirodnom prirastu još jedno 6.000 duša, te u to doba možemo da računamo broj katolika na tom zemljištu od Cetine do Neretve na jedno 26.000. Cijelo je to naselje bilo jednoga porijekla i govora, štokavskog dijalekta sa ikavskim narječjem i novom akcentuacijom.

(NASTAVAK 2, *OBZOR* BROJ 180.)

U oslobodjivanju od Turaka to je naselje bila jaka cjelina iz koje je onda mogao da izadje velik broj raselica. I to je zemljište dalo zaista mnogo naseljenika okolnim krajevima. U tom naseljavanju najviše su sudjelovali Imotska župa, Radobilja, Cetina i Poljica. Za prosudjivanje tih kasnijih migracija valja zapamtiti ovaj važan momenat: Već pred dolazak Turaka cijelo je to područje duže vremena pripadalo pod onaj sklop zemalja iz kojih se kasnije obrazovala Hercegovina. Kada su onda dobili to zemljište Turci, oni su ga opet svega podbacili pod sandžakat hercegovački. Tako je prema tome to zemljište pod Hercegovinom stajalo oko 250 godina, i naravna je posljedica toga bila da se je u tom naselju razvila hercegovačka tradicija, i da je okolno stanovništvo to naselje zvalo Hercegovcima. Kada su onda po oslobodjenju od Turaka nastala seljenja sa toga zemljišta, ona su smatrana da su vršena iz Hercegovine. Ako se u ono doba i znala prava provenijencija tih migracija, danas je znanje o tom pometeno, jer se pod Hercegovinom sada obično računa današnja zemlja toga imena, te se o tim seobama zbog toga i prave krivi zaključci. Tako je često puta rečeno i za kliške i senjske Uskoke da su porijeklom sa zemljišta današnje Hercegovine, a priroda same stvari i prezimena, tipična za Poljičane i susjedne Krajinjane, jasno upućuju da su to bili prebjeci iz hercegovačkih Poljica i Krajine ispod Cetine.

U prodiranju Turaka na područje banske Hrvatske, Poljicama i Radobilji na sjever i zapad, pokazuju se drugi momenti. Tu su živjela stara vojnički organizirana hrvatska plemena kojima je pripadao sav posjednički dio naroda. Na tom je zemljištu bilo i mnogo tvrdih gradova, a ratnička je organizacija bila u rukama nekih plemenskih rodova, povezanih sa organiziranim plemstvom na velebitskoj strani Hrvatske. Oni su zbog velikih svojih posjeda bili odlučni u obrani zemlje od Turaka i onih članova hrvatskog plemstva što su po zemljištu današnje Zapadne Bosne i Dalmacije ispod Cetine prišli k Turcima i s pomoću njihovom nastojali da se domognu tih velikih imanja. S druge opet strane, u Primorju, na mletačkom području, ležalo je zemljište s bogatim gradovima, s dobro obradjenom zemljom i sa mnoštvom sela, punih ljudstva, stoke i plodina. Sa svojim bogatstvom ono je bilo stalna želja planinskih četničkih pohoda oduvijek, a pogotovo tada, u turskom prodiranju, gdje je pljačkanje bogatoga primorja često puta bila i politika okolnih paša. No na onim dijelovima banskog područja, koja su ležala uz tursko zemljište

na Cetini, uz Radobilju i Zagorska Poljica, u starosjedilačkom je hrvatskom naselju postepeno stvarano duševno raspoloženje navikavanja na Turke i na njihov državni i društveni sistem.

Akcija Turaka u osvajanju toga banskog područja i plijenjenja mletačkog bila je uslovljena s tim momentima. Trebalo je zadobiti zemlju koju je branila jaka ratnička organizacija plemenitih hrvatskih rodova. U isto doba četnici, a češće i jači pohodi, htjeli su da pljačkaju bogato primorje. Ta dva momenta teško je bilo složiti, jer je plijen sa primorja valjalo provesti kroz bansko područje. Stoga je akcija Turaka svedena u linije koje su omogućile to dvojako djelovanje. Ona je zbog toga i potrajala dugo, kroz nekoliko desetina godina. Kako je napadanje na mletačko područje moralo ići preko banskoga, Sanudo je svu akciju Turaka od god. 1496. – 1532. u tančine opisao, i ona leži danas pred nama jasna i očita u svim svojim fazama. Osim toga ona je opisana i u izvještajima hrvatskih upravnih i vojnih vlasti i dopisivanju pojedinih zainteresiranih lica.

Studij turskog prodiranja u naše krajeve dolazi lakim putem do zaključka da je ono provodjeno na tri načina: Prvi se sastojao u tome da je starosjedilačko naselje prešlo brzo i lako, od svoje volje, pod Turke, i u tom slučaju ono je dobilo povlašten položaj. Stoga u njemu nije bilo nikakvih materijalnih gubitaka, a kršćansko stanovništvo nije prelazilo u većoj mjeri na muslimanstvo. Takav je slučaj bio na zemljištu od Neretve do Cetine i u Poljicama. Drugi je način bio u tome da je akcija Turaka u pridobljivanju trajala duže vremena, te su tako stvarane prilike koje su davale mnogo dublje veze između starosjedilačkog naselja i Turaka, pa su i posljedice tih veza bile mnogo opsežnije. U tom slučaju bilo je i muslimanjenje mnogo jače. Takav je način turskog napredovanja proveden u Bosni i Hercegovini, gdje je on bio tipičan. On je proveden i u Slavoniji, gdje je po dokumentima oko Broda, Požege, Djakova i Vinkovaca na muslimanstvo prešlo preko 40.000 starosjedilaca, kojima su potomci posljedice turske katastrofe, pod konac 17. stoljeća, otišli u Bosnu, gdje i sada žive u velikom broju. U Slavoniji je tursko prodiranje trajalo preko deset godina. No Turci nisu mogli osvojiti sva zemljišta, na koja su napadali, nego je borba oko njih vodjena dugo sa posljedicom, da je narod zbog čestih navala i velikih materijalnih gubitaka ostavljao na njima svoje domove i selio u sigurne strane. Tako su onda ta zemljišta ostajala pusta, te su ležala ili kao nikim nezaposjednuto tlo, ili su ih povremeno zauzimala

ratničke organizacije. To je bio treći način u prodiranju Turaka. Takav je slučaj u našim stranama bio na zemljištu od Slunja do Jasenovca. Otuda je starosjedilačko naselje u velikom broju otselilo u zapadnu Ugarsku i istočnu Austriju, a mnogo ga je otišlo i u Kranjsku i Štajersku.

Po Sanudu i po drugim izvještajima što hrvatskih što mletačkih vlasti akcija Turaka na osvajanju banske Hrvatske od Cetine do Zrmanje trajala je nekoliko desetica godina. Ona je počela već osamdesetih godina 15. st., odmah kako su Turci doprli do Dinare, ali je prava njena aktivnost nadošla zapravo od godine 1500., od prilike kada su Turci stali na Cetinu i osigurali sebi Krajinu i Radobilju. Po spomenutim izvještajima i po Sanudu u cijeloj toj akciji od 1500. godine dalje, između ratničkih hrvatskih organizacija i Turaka nikada nije na tom zemljištu dolazilo do velikih bitaka.

(NASTAVAK 3, *OZOR* BROJ 181.)

Turci nisu navaljivali velikim vojskama koje bi poklopile cijelo zemljište, nego koliko je bilo ratničkoga djelovanja, ono je vršeno četničkim pohodima, oprobanim sredstvom turske ratne politike. Sanudo u svom "Dnevniku" donosi i o tim četničkim pohodima razmjerno vrlo malo vijesti, nego on gotovo pravilno zabilježava da turski četnici i martolozi sasvim nesmetano prolaze banskim hrvatskim područjem na mletačko, te pljačku s ovoga opet u miru provode na svoje. Svi takovi njegovi zapisi rezultiraju u tome, da Hrvati na banskom području u blizini mletačkoga žive u punom miru s Turcima, kojima i inače olakšavaju napade na mletački dio.

Po tim izvještajima i Sanudovim zapisima bilo je pojedinačkih borba o kule plemenitih rodova koji nisu htjeli pristati uz Turke. Neke su od tih borba u Sanuda u jačim crtama opisane. Većih gubitaka u ljudstvu pri tom nije bilo, a borbe nisu izvodile veće vojske, nego opet martolozi i četnici, svakako po planu turske ratne politike. Samo u nekoliko mahova dolazile su i veće turske redovite vojske na to zemljište, zbog osvajanja velikih utvrđenja u Skradinu, Kninu, Ostrovici i Obrovcu. A opet su i ta jaka utvrđenja pala Turcima u ruke ne dugom borbom i opsjedanjem, nego predajom i jednostavnim prelaženjem u njihovu vlast. Turci su tako bansko područje od Cetine do Zrmanje stekli sa vrlo malo borbe, a narod je u velikoj većini prešao u njihovu vlast mirnim putem, predajom

i samovoljnim prilaženjem. Na tom je zemljištu prema tome u turskom osvajanju proveden onaj isti način koji je izvršen i u Bosni i Slavoniji, a koji karakterizira duga perioda pridobljivanja i duševno i materijalno prilaženje k Turcima većine starosjedilačkoga naselja.

Taj moment duševnog i materijalnog prilaženja starinačkog hrvatskog naselja od Cetine do Zrmanje k Turcima zapazili su svi izvještavači koji opisuju tu periodu. Naročito je mnogo gradje o tom skupio Sanudo, ali znatnih vijesti o tom daju i dopisivanja i izvještaji naših vojnih i upravnih vlasti koje osobito javljaju o prelaženju ratničkih hrvatskih organizacija na tursku stranu.

Na osnovi svih tih vijesti za ovo se bansko područje od Cetine do Zrmanje kao i za onaj dio od Cetine do Neretve može utvrditi i ovo: Uz mnoge slične momente prelaženja u tursku vlast sa Bosnom i Slavonijom, to područje u tom pogledu ima i svoje specijalne koji su naročito karakteristični. Oni rezultiraju u tome da je s jedne strane razmjerno vrlo velik dio starosjedilaca prišao k Turcima i stupio u njihove ratničke organizacije, a s druge opet strane Turci su tome zemljištu od Neretve do Zrmanje dali povlašten položaj dopustivši im slobodno uživanje starih posjeda i ostavivši im upravu u domaćim rukama. Samo veće vlasti došle su u ruke Turaka. Tako je to zemljište pod Turcima, barem kroz 16. st., a u nekim krajevima i u 17. imalo sasvim poseban položaj između svih naših zemalja.

Za poznavanje svih tih događaja koji su doveli do takova stanja pa onda i za konstatovanje toga stanja vrlo su informativni i karakteristični izvještaji dvojice katoličkih svećenika, rođenih na tom tlu, porijeklom iz uglednih plemićkih hrvatskih porodica, a koji su živjeli tu u 16. st. Jedan od njih, Stefan Posedarski, poslao je Sv. Stolici izvještaj u kojem brani bana Ivana Krbavskoga od osvade da je prešao k Turcima, te tom prilikom opisuje i cijelo tadanje stanje na tom zemljištu. Taj je izvještaj iz vremena pada Obrovca, dakle oko god. 1526. On nam može da posluži kao osnovan u ovom našem poslu, jer je potekao od čovjeka visoka socijalna položaja, rođena iz glasovite porodice, odrasla u tom kraju i dobro informirana o svim tadanjim socijalnim događajima. Drugi od njih, arcidjakon splitski Nikola Alberti, poslao je caru Rudolfu pretstavku o tom kako bi trebalo osvojiti Klis. Njegova je predstavka doduše iz god. 1596., ali on u njoj prikazuje stanje koje je nastalo dolaskom Turaka i opisujući tursko osvajanje Dalmacije daje nakon nekoliko desetica

turskoga vladanja u njoj karakteristiku turskoga upravljanja i odnošaja starosjedilaca Hrvata prema njima. I ta nam pretstavka može poslužiti vanredno puno pri ovom istraživanju, jer je potekla od čovjeka istih vrednota kao i Posedarski, a koji u svojem izvještaju pokazuje jasan prikaz svega političko i socijalnog života i u Dalmaciji i po svijetu.

Kako je Alberti dao sliku turskoga prodiranja u Dalmaciju i onda karakteristiku njihova vladanja kroz 16. stoljeće, valja njegov prikaz upotrijebiti odmah na ovom mjestu, jer je to općenita konstatacija. On pominje kako je valjda božja providnost dala te su Dalmatinci jedini u turskom carstvu očuvali nešto od svoje stare slobode. Iako su Turci svuda po osvojenim krajevima raselili starosjedioce sa Primorja daleko u unutrašnjost, u Dalmaciji to nisu učinili. Dalmatinci su tako očuvali svoja sjedišta, i kamo ih je Bog smjestio, Turci ih nisu dirali, i oni su ostali na svojem domu. Tu su ih Turci ostavili i sa više povlastica, nego druge starosjedioce po ostalim njihovim krajevima. Oni su, šta više, dali i upravu, a daju je i tamo gdje im to lako može škoditi.

(NASTAVAK 4. *OBZOR* BROJ 182.)

Albertijev je prikaz jasan. On ističe caru Rudolfu, da su Dalmatinci u turskom osvojenju održali svoja stara naselja, te među njima nije bilo prisilnog raseljavanja kao inače u primorjima turskoga carstva. Alberti taj momenat naročito naglašava. U našem ovom istraživanju ta tvrdnja Albertijeva iznosi očit dokaz, da starosjedilačko naselje sa područja od Neretve do Zrmanje u nemletačkom dijelu nije ništeno ni raseljavano, nego je na svom domu ostalo u jakom broju. Alberti za to iznosi sliku: Kako ih je Bog smjestio, tako su ih i Turci ostavili. Značajna je i ona tvrdnja Albertijeva o posebnim povlasticama Dalmatincima pod Turcima i o upravljanju domaćih ljudi. Ta se njegova tvrdnja podudara s onim što smo našli za Krajinjane (Kačiće), Radobiljce i Poljičane. Po Albertiju povlastice su pod Turcima imali svi Dalmatinci (v. Lopašić, *Spomenici hrvatske krajine*, I., 256–264.).

U ovom pismu Sv. Stolici Posedarski razlaže kako Turci i naši muslimani već preko pedeset posljednjih godina s uspjehom rade na tom da narod sa zapadne strane Dinare prevedu pod svoju vlast. Oni to čine zgodnim načinom te svijet prilazi k njima od volje, a mnogi ostavljaju i svoju katoličku vjeru i primaju muslimansku. Pri tome su radu Turci tako

vješti i lukavi, te on ne bi znao reći da li imaju uspjeha više silom nego ovim lijepim načinom. Kad predobiju koji tvrđi grad, tada u njega metnu vojvodu koji onda ženidbama i davanjem posjeda pridobiva susjedne plemiće i drugi narod da mu se podlože. Oni su mu poslije od velike koristi u njegovu daljnjem radu. Mnogi su se tako kršćani oženili s muslimankama, a muslimani s kršćankama. To čine, što više, i oni kršćani koji još nisu podložni Turcima, nego su im samo susjedi. Na taj način Turci šire svoju moć, a narod ovamo na banskom području ne će više da sluša svoje kršćanske vlasti. Taj je način u Turaka zbog toga mnogo opasniji od oružanoga napada. Time su već toliko uspjeli, da je i ban Ivan Krbavski došao do toga, da im plaća danak, ne bi li tako održao sebe i Hrvatsku koliko je moguće (Bulić, *Bulletino*, XXII, 190–191.). Iz ovoga izvještaja Stefana Posedarskoga vidi se dakle jasno, da Turci ni taj banski dio od Cetine do Zrmanje nisu osvojili velikim vojskama koje su harale i ništile i odvodile starosjedilačko naselje u roblje. Oni su tu svojim prokušanim načinom provodili akciju predobivanja, od onoga vremena otkad su čvrsto zavladao na istočnoj strani Dinare i na Imotskom Polju, odakle je mogla da se vrši njihova penetracija. Sredstva u tom radu bila su im ona ista, koja su upotrebljavali u Bosni i Hercegovini, stojeći na njihovim granicama ili pograničnim krajevima od početka 15. st., ili u Slavoniji, koju su isto tako predobili dugom akcijom od desetak godina. Svuda je tuda turska penetracija išla postepeno od kraja do kraja, a područja su osvajana pošto su prije predobiveni članovi ratničkih organizacija i drugih socijalnih grupa, pojedince ili u grupama, povlasticama i vezama različitih vrsta, te su tako sami domoroci u velikoj mjeri provodili velik dio turske akcije. Oni su prethodili turskim vlastima stvaranjem raspoloženja za njih i duševne podloge za prelaženje k njima. I u Bosni i u Slavoniji ta je duševna podloga dovela do kasnijeg muslimanjenja, te je prelaženja na muslimanstvo trebalo da bude i tu od Cetine do Zrmanje. I doista, Posedarski naročito ističe, da je velik broj naroda ostavljao na tom zemljištu svoju staru vjeru i prelazio na muslimanstvo. Stoga se može i shvatiti, da je čest bio slučaj braka između kršćana i muslimana, pa i tamo, gdje turska vlast još nije bila učvršćena.

Sredstva turske penetracije, kako ih Posedarski pominje, bila su, po oprobanim primjerima u glavnom materijalne prirode. On navodi, kako vojvode pojedinih tvrđih gradova hvataju veze davanjem posjeda, ali su u tom poslu uzimani i svi drugi načini, i lični za pojedince i skupni za po-

jedine socijalne grupe. Jer valja imati na umu, da je u Turaka u ono doba bilo drugačije socijalno uređenje no u europ. naroda, a povoljnije za niže socijalne vrste u evropskim državama. Stoga su Turci u svojem prodiranju nosili velike materijalne koristi i tim nižim socijalnim vrstama i oni su se direktno obraćali na njih imajući pri tom velikog uspjeha, jer su niže socijalne vrste svuda po Balkanu i po našim krajevima bile pune ljudstvom. Stoga izvještaji naročito ističu, kako Turci lako predobivaju za sebe upravo ratare i pastire, podložne plemićima posjednicima, pa taj momenat navodi za ovo zemljište i Posedarski pominjući kako podložnici lako prelaze k Turcima i na muslimanstvo. Da se dakle lakše shvati turska penetracija na ovom području banske Hrvatske od Cetine do Zrmanje, valja da se vidi kakvo je socijalno stanje bilo u njemu u to doba.

U stanovništvu hrvatskog banskog područja u pretursko su vrijeme bile tri socijalne grupe. Dvije su od njih po porijeklu bile sasvim hrvatske, a treća je bila vlaška, ali u to doba već pohrvaćena ili bar u stanju pohrvaćivanja. Od ovih dviju čistih hrvatskih jedna je grupa sastojala od članova plemenitih rodova, koji su nosili svu upravu i ratničku organizacije zemlje na sebi. Oni su bili mnogobrojni, a naročito u Cetini, oko Knina, Skradina i staroj župi Lučkoj u današnjim Kotarima i Bukovici. Pripadali su u glavnom posjedničkom i ratarskom staležu višega socijalnoga položaja. Drugu grupu sačinjavali su koloni i kmetovi, naseljeni po posjedima plemenitih rodova. I oni su, sasvim jasno, bili ratari, ali je njihov socijalni položaj bio niži.

(NASTAVAK 5. *OZOR* BROJ 183.)

Oni su u glavnom postali od negdašnjih slobodnih kraljevskih gradokmetova, pripadajući tako po porijeklu hrvatskim plemenima, koja nisu stekla povlašten plemićki položaj, ili su ako su ga imali, u doba velikih donacija i osiljavanja pojedinih plemićkih porodica podlagani u niži, gubeći na taj način i socijalnu vezu s starim svojim suplemenicima. Njih je bilo svuda po području, ali najviše, dakako, na zemljištu velikih kraljevskih donacija moćnoga plemstva. Stoga ih je najveći broj bio u župi cetinskoj na dobroj zemlji, koja je bila bogata donacija Nelipića, onda na Petrovu i Kosovu Polju, u Oprominju, Zakrčju, Bukovici i Kotarima, gdje su svuda jaki plemeniti rodovi imali velike posjede i na njima

mного svojih kmetova i kolona. I ta je socijalna grupa bila mnogobrojna i svakako mnogobrojnija od održanih plemenitih rodova.

Vlasi, potomci s jedne strane Rimljana od njih dovedenih sa različitih strana carstva kolonista, a s druge poromanjenih starosjedilaca, stanovali su isprva u planinskom sklopu Dinare i Velebita, ali su se poslije, u 14. i 15. st., pustili i dalje u doline i na ravnine gdje su se odmah stali miješati mnogo sa ratarskim hrvatskim naseljem. Oni su u glavnom bili pastiri posebnoga, po njima prozvanoga "vlaškog" tipa, karakterističnog zbog etapnog kretanja ljeti u visoke planine, a zimi u župnije niže krajeve, ali je među njima u poljima kasnije bilo i prenosnika robe i manjih, trgovaca primorske i vlaške trgovine. Po socijalnom položaju oni su bili na najnižem stepenu, nemajući nikakvih većih povlastica. Zbog svoga planinskog pastirskog života bili su vanredni ratnici, i radi toga su u vrijeme ratova bili i mnogo traženi. Nekoje su znatnije porodice između njih znale te svoje ratničke sposobnosti i zgodno iskoristiti u dobivanju većih povlastica, manjih posjeda, a katkad i plemstva. Ti su Vlasi, zvani često zbog crne ovčje vunice svoga odijela i Morovlasi, Morlaci, na tom zemljištu oko Dinare i Velebita izgubili svoj romanski jezik još u 14. o 15. st., ili su u to doba bili bar dvojezični. No pojedine grupe između njih mora da su i romanski govorile još i u 15. st. i u vrijeme prodiranja Turaka, jer ih izvještaji hrvatskih vlasti zovu još u 16. st. "Stari Rimljani". To dokazuju najposlije i oni njihovi potomci na Krku blizu Malinske i oko Čepićkog jezera u Istri koji su romanski govorili još u 18. st.

Te tri grupe naselja na tom hrvatskom banskom području sjeverno od Cetine stajale su u odnosu prema Turcima u njihovu napredovanju svaka na svoj način. Turci su u hvatanju prijateljskih veza, dakako, najviše nastojali dobiti za sebe plemenite rodove, jer su u njihovim rukama bile uprava zemlje i ratničke organizacije. Stoga su s njima najviše i sklapani uzajamni brakovi, kako to pominje Posedarski, i članovima tih rodova nudjane su i davane velike donacije i druga materijalna dobra. Taj odnos zapazili su vrlo jasno Sanudo i mletački izvještavači sa primorja i oni stalno javljaju o njemu. Između tih plemenitih rodova hrvatskih izašlo je, svakako, dosta onih koji su u to doba prešli na muslimanstvo. Posedarski koji to muslimanjenje pominje, hoće s tim najviše i da opravda bana Karlovića, jer mu je to najjači dokaz teških prilika oko bana. To prelaženje plemića Hrvata sa toga zemljišta na muslimanstvo javlja za god. 1524. i plemić Ivan Kobasić koji piše višim vlastima da je sve bolje

i vještije oružju do toga vremena na tom zemljištu prešlo k Turcima, jer ne vide drugoga izlaza. To objašnjava i slučaj Demečbega Poljičana k Turcima, onda slučaj Šibenčanina muslimanjen²²⁴, te je onda iz Carigrada sa visokog položaja mnogo utjecao na prelaženje Poljičana Turcima, onda slučaj Šibenčana Tardića, kasnije vojvode (ćehaje) Husrefbegova, koji je u pridobljivanju toga zemljišta bio jedan od najaktivnijih činilaca na turskoj strani. Koliko je pomuslimanjivanje u tom kraju bilo u to doba, vidi se jasno iz činjenica da je i nekoliko članova iz plemićke porodice Posedarskih prešlo na tu vjeru. Oni su na taj način održali svoj feud na turskoj strani.

Od njih se kao odlični muslimani i dvorjanici sultanovi pominju god. 1551. Šafar i Kurtan. Valja imati na umu da su upravo Posedarski bili vrlo odlični plemići na tom zemljištu i veliki posjednici, te je njihov prijelaz na muslimanstvo bio vrlo značajan i utjecajan. Iz te je porodice bio i onaj Juraj Posedarski, koji je trebao braniti Obrovac, ali ga je predao Turcima. Na muslimanstvo su prešli i plemići Korlatovići, odlični ratnici u staroj Lučkoj župi, onda sinovi i nećaci Damjana Klokočića koji je još prije Posedarskoga predao Turcima Ostrovicu povrh Skradina, a onda im je na tom zemljištu mnogo pomagao u pridobljivanju okolnih plemenitih rodova. Sanudo pominje poimence i plemiće Dobretića, Pavlačića i Perišotića, koji su, postavši muslimani, vodili četnike i tursku vojsku na mletačko područje. Od njih je Dobretić bio prije na hrvatskoj strani kastelan na granici zadarskoj i ugledan među hrvatskim plemićima. Ovo prelaženje hrvatskoga plemstva u tom kraju na muslimanstvo objašnjuje i onaj veliki broj muslimana višega socijalnog položaja, koji se tu našao odmah poslije predaje Knina i Skradina god. 1522., a koji je mnogo utjecao na predaju Like u narednih par godina i Obrovca i Udbine u god. 1527.

Valja najposlije utvrditi, da nijednu od jakih tvrđava na tom području nisu Turci morali osvajati krvavim ratom. Sve su im one pale u ruke predajom, prije ili kasnije. Ta činjenica jasno pokazuje, da su i najodlučniji ratnici na koncu popuštali svojoj okolini, te su izabirali manje častan izlaz u svojoj dužnosti.

---

²²⁴ Ovako stoji u izvorniku. (Primj. I. M.)

(NASTAVAK 6. *OBZOR* BROJ 184.)

Turci su, dakako, mnogo nastojali, da za sebe pridobiju i Hrvate ratare kmetskoga i kolonskoga položaja. Oni su im trebali s jedne strane kao obradivači zemlje na posjedima, a s druge opet kao dobar ratnički materijal u vojnoj organizaciji. Jer Turci su u to doba svoga napredovanja imali vrlo dobru ratničku organizaciju nastalu u njihovu osvajanju po slavenskom Balkanu, a koja se zvala "vojnikipuk". Njeni su članovi bili ratari po selima, koji su morali uvijek biti spremni na polaznje u rat, a zato su imali slobodnu zemlju i samo male t. zv. carske poreze. Uz to su od ratnoga plijena imali velike dijelove. U tu organizaciju stupali su ratari po cijelom Balkanu vrlo rado, jer im je davala velike pogodnosti. Isprva Turci nisu tražili muslimanjenja u toj organizaciji, te su članovi njeni u prvo vrijeme ostajali kod svoj stare vjere. Prelaznja na muslimanstvo bilo je u njoj istom kasnije, jer je to u poznijoj strukturi turskoga carstva donosilo većih materijalnih koristi.

No ono glavno što je u napredovanju Turaka kmetove i kolone u velikoj mjeri privlačilo Turcima, to je bilo ukidanje kmetskog i kolonskog posjedovnog odnošaja i nižega socijalnog položaja. S Turcima dolazi demokratsko društveno uredjenje u mnogo jačoj mjeri, i dah slobode u prvim godinama njihova vladanja mnogo se više osjećao, nego u socijalnom uredjenju tadanje Evrope. Stoga je prilaznje Turcima starih kmetova na svim područjima feudalnoga uredjenja naših krajeva bilo razmjerno vrlo veliko. Ono je provedeno u velikoj mjeri na zemljištu današnje zapadne Bosne i bosanske Posavine, gdje su bile stare hrvatske župe sa feudalnim odnošajem, onda na zemljištu današnje Slavonije, gdje je hrvatsko naselje velikih feudalnih posjeda silom otpadalo od svojih kršćanskih gospodara i prilazilo Turcima u velikom broju dragovoljno, a na mnogo mjesta i oduševljeno. Tu u Slavoniji prešlo je i ogroman broj toga naselja na muslimansku vjeru. Izvještaji iz tih krajeva jednodušno iznose kao razlog tome, što Turci ukidaju kmetski odnošaj i donose slobodu tadanjim kmetovima. Značajno je da je taj momenat opazio i spomenuti Stefan Posedarski i on ga navodi u svojem pismu Sv. Stolici. Iznose ga mnogo i mletačke vijesti, koje naročito naglašuju, da seljaci Turcima prilaze zbog slobode, koju u njih nalaze.

Ovo držanje seljaka kmetova i kolona prema Turcima vrlo će nam lijepo prikazati i momenat seljenja u doba napredovanja Turaka i u prvim godinama njihova vladanja. Po običnom sudu historiografa iselilo

se u velikom broju ispred Turaka u druge sigurnije krajeve. Medjutim po dokumentima sasvim je drugačije. Migracije su u jakoj mjeri vršene, ali u sasvim protivnom pravcu, sa tudjeg područja na tursko. Tako se javlja, da su još 1514. god., kad su Turci počeli prisvajati ličke i krbavske krajeve, odonud prešli u velikom broju podanici Krbave sa cijelim svojim pokretnim imanjem na susjedno, tursko, pa su se tamo naselili. Ban se tužio i godine 1526. da su mu Turci odmamili gotovo sav narod sebi, a ono što je ostalo i to je od njega vremena odbjeglo. Velika seljenja naroda izvedena su i sa mletačkog područja na tursko. O njima opširno javljaju mletački izvještaji. Ona su vršena u glavnom iza god. 1500. Mlečani su provodili točna brojenja svoga stanovništva, te otud znamo i broj njihovih raselica. Kod ovoga seljenja sa mletačkog područja ima nekoliko značajnih momenata. Najprije su Mlečani ispred turskog četovanja sa onoga svoga uskog primorskog dijela preselili jedan dio svojih kolona u Istru. No ti nisu izdržali tamo, nego su se opet vratili na svoja selišta oko Zadra, i otuda su onda u velikom broju selili na tursko područje. Tada su Mlečani velikim pogodnostima i obećanjima namamili sebi u Istru oko 5000 naroda sa blizoga turskoga područja, ali se je ovaj sav narod vratio ubrzo u Tursku, i mletački izvještaji spominju da su razlog tome vraćanju bili mnogo bolji i lakši život pod Turcima i veća sloboda pod njima. Kad se turska vlast potpuno utvrdila na tom zemljištu spram Mlečana, tada je počela i nova veća seoba sa mletačkog područja na tursko. Bilo je doduše nešto i obratne migracije, od Turaka k Mlečanima, ali je ona bila mnogo slabija, a u glavnom je vršena zbog bježanja ispred pravde. Svega je u prvim deseticama po računu mletačkih vlasti sa njihova zemljišta na tursko prešlo oko 10.000 naroda, od toga u prvo vrijeme oko 3.000, a ostalo oko 1550. Sa turskog područja došlo je na mletačko, po istom računu, u to vrijeme nešto više od 1000 duša. Sve je to bilo samo iz okoline Zadra, ali je prelazilo naroda i iz kraja oko Šibenika i Trogira, samo u manjoj mjeri.

Činjenice o ovim migracijama sa neturskog na tursko područje vanredno jasno ukazuju na ova tri momenta: Jedan je, da Turci nisu ništiti starosjedilačko katoličko naselje na ovom zemljištu, jer im onda ne bi doseljivali drugi starosjedioci iz susjedstva; drugi je, da su prilike za život pod turskom upravom rataru i pastiru bile bolje, no na mletačkom primorskom dijelu i po Istri; i treći je, da starosjedioci katolici nisu, kako se obično tvrdi, zazirali od Turaka gledajući u njima svoje uništavače.

Značajno je što mletački izvještaji iznose da starosjedioci Hrvati sa zadraskog područja seleći s njega idu ili k Turcima ili k Uskocima u Senj, gdje ih je oko 1550. već mnogo bilo. Ti izvještavači spominju svojoj vladi, da je sa mletačkoga gledišta svakako bolje, da odlaze k Turcima, jer su Senjani mnogo opasniji.

Kako su Turci radili na tome, da im ostane što više stanovništva na osvojenom zemljištu, vidi se i iz slučajeve Knina i Skradina. Kada su te gradove Turci dobili predajom, nagovarali su starosjedilačko hrvatsko naselje u njima, da ostanu gdje su, a oni će im dati po selima timare. Sanudo javlja da su ti građani voljeli da ostaju u gradu, nego da idu na selo. Taj se isti slučaj desio i petnaestak godina kasnije kada su Mlečani osvojili od Turaka Skradin, a Turci ga opet vratili.

(NASTAVAK 7. *OBZOR* BROJ 185.)

Mlečani su osvojeni grad sasvim porušili, a narod se razbježio. No Turci su ga opet podigli, razbježani su narod opet skupili i naselili u gradu. Tim starosjediocima katolicima upravljao je isprva od 1522. do ovoga ponovnoga osvojenja, najprije mletačkog, a onda turskog god. 1537. skradinski biskup, koji je u gradu ostao i pod Turcima. No kad su Skradin osvojili Mlečani, pa onda opet Turci, on je ispred Turaka otišao s Mlečanima ostavivši svoje stado. Od toga vremena katolicima u gradu i okolici upravljao je biskup duvanjski. Ali je značajno, da su Turci isprva dopustili, da u Skradinu ostane i staro sijelo biskupa, a to jasno dokazuje da nije bilo u turskom napredovanju onoga ništenja i bježanja, kako to misle neki historiografi.

Koliko je bio bliz odnos između Turaka i starosjedilaca Hrvata na tom banskom dijelu, vidi se vrlo lijepo i iz činjenice, da su ih Turci odmah uzimali u svoje ratničke organizacije kako su im prilazili. Taj momenat dokazuje, da je duševna podloga, po kojoj su ti starosjedioci prešli Turcima, bila toliko jaka, da su se Turci mogli sasvim pouzdati u nju. Tako su Turci uzeli u svoju vojsku god. 1513. dvije trećine odraslih muškaraca u Cetini i oko nje i povelili ih u rat. Isto su to oni učinili u Obrovcu i Karinu god. 1533. gdje su naoružali starosjedioce katolike zbog obrane u slučaju navale Senjana.

Iz ove socijalne grupe Hrvata svakako je odmah bilo prelaženja i na islam, pogotovu kod onih, koji su ostali stalno u ratničkoj organizaciji

vojnkluka, a ono je onda u stanovitoj mjeri vršeno i kasnije, u drugoj poli 16. i prvoj 17. st. Koliko je i kod tih starosjedilaca bilo lako prijeći na muslimanstvo, dokazuje muslimanjenje u masi onih sa toga zemljišta, koji su u pojedinim borbama, osobito u onoj bitci na Krbavskom polju god. 1493., bili od Turaka zarobljeni i odvedeni, u unutrašnjost Bosne. Najveći je broj zarobljenih na taj način bio sa mletačkog područja, odakle je po računu Mlečana samo od god. 1509. do 1524. za zadarskog dijela odvedeno jedno 10.000 ljudi, a nekoliko stotina zarobljeno je i u šibenskom i trogirskom kotaru. Iz Sanudova *Dnevnika* i izvještaja hrvatskih ratnika lijepo se vidi da su ti zarobljenici u glavnom smješteni po Bosni, jer su i napadi dolazili otud. Po tadanjem običaju zarobljenik je pripadao onome, tko ga je uhvatio. Kako su turski četnici u ove krajeve upadali od Povrbasja, Glamoča, Livna i Mostara, tamo su vodjeni i ti zarobljenici. Oni su se mogli da iskupe, ali su svote za to bile razmjerno velike. Otkupljivanja bilo je naročito u plemićkom naselju, u kojem je bilo i mogućnosti za to. U kmetskom i kolonskom ono je bilo minimalno, iako su cijene za članove te grupe bile malene. Osim toga valja imati na umu, da su (osobito) na mletačkom području, otkud je u ovom kraju i bilo najviše roblja, u četovanju i robljenju hvatane cijele porodice i uništavana cijela sela kako se to jasno vidi iz Sanuda i drugih mletačkih izvještaja. U takvim prilikama nije bio otkup moguć, jer ga nije imao ko dati. Zato i javljaju mletački izvještaji da je zbog tog turskog četovanja i robljenja nestalo toliko tisuća stanovništva. Zarobljenicima davana je odmah prilika da se pomuslimane, pa da steknu i ličnu slobodu i posjed, a pogotovu, da budu primljeni u ratničku organizaciju. Oni su na to i nagovarani, jer je za sistem turski bilo to od velike važnosti. I upravo to muslimanjenje pokazuje kako je duševna podloga u toga naroda bila već tako razvijena, da je moglo lako doći do mijenjanja vjere. A nije se samo radilo o tome prelaženju na drugu vjeru. To je odmah značilo, da valja unići i u tursku ratničku organizaciju i u njoj sudjelovati u četovanju i eventualnim borbama protiv onoga za čega se do tada borilo.

S druge strane tražilo se i od Turaka da takvim svojim novim članovima poklanjaju puno pouzdanje. Kako se jedno i drugo događalo, to dokazuje da je pojam razlike između Turaka i bosanskih muslimana s jedne strane i starosjedilaca u osvajanju krajevima na zapadnoj strani Dinare s druge imao mnogo manje suprotnosti u sebi, nego što se obično uzimlje. Tako i Sanudo i hrvatski izvještaji više puta navode kako su

uhvaćeni u martološkom četovanju ili u bojevima, s redovitom turskom vojskom i Hrvati iz onoga kraja i sela, na koje se napadalo, a koji su kao zarobljenici prešli na muslimanstvo i postali turski vojnici. Obično se u izvještaju o tome navode i imena tih Hrvata i sela iz kojega su rodom. Ban Karlović imao je više puta sreću, da na taj način zarobi i po kojega svojega kmeta, kojega su mu Turci kakvom prilikom odveli u roblje, a od kojega je onda saznao potrebne informacije o položaju Turaka. U ovakvim izvještajima zabilježeni su ti slučajevi, jer se radilo baš o kraju ili selu, na koje su turske čete udarile, te je koincidencija sela i nekadanjeg njegova stanovnika, poslije turskog zarobljenika i tada turskog vojnika i muslimana bila upravo napadna. No ti specijalni slučajevi daju jasan dokaz kako je to prelaženje zarobljenika na muslimanstvo bilo u ono doba obično i opće. Kako su zarobljenici iz ovih krajeva zapadno od Dinare i iz Like i Krbave smješteni u glavnom u Povrbasju; Mostaru, Livnu i Glamoču, a pogotovu u Povrbasju i oko Mostara, jer su bili podalje od granice, muslimani iz tih krajeva bit će u stanovitom broju potomci tih starosjedilaca zapadno od Dinare, a naročito onih sa Primorja, otkud ih je najviše odvedeno. Taj fakat objasniti će nam u punoj mjeri i inače teško razumljivu i nerazmjernu množinu muslimana u prvim deseticama 16. st. na zemljištu od Jajca do Mostara, osobito u Skopaljskom polju i Rami.

(NASTAVAK 8. *OBZOR* BROJ 186.)

Treća grupa naselja na tom zemljištu, Vlasi ili Morlaci, prišli su Turcima velikim oduševljenjem. Oni su s turskim gospodstvom najviše dobili. Od najnižega socijalnog položaja oni su u turskom vladanju stekli lično pravo slobode kretanja i paše, mogućnost postizavanja viših socijalnih položaja, a što je glavno, Vlasi su u vrlo veliku broju unišili u tursku organizaciju neredovite vojske, zvane "martoloz", u koju su donekle stupali i negdašnji koloni i kmetovi. Kao martoloz oni su imali velike koristi, jedno materijalne od plijena, a drugo socijalne, jer su u toj ratničkoj turskoj organizaciji stvarali sebi položaj u društvu, koji inače ne bi bili stekli pastirskim načinom svoga života.

No valja utvrditi činjenicu, da su već u posljednjim decenijima pred-turskog vremena, a onda pogotovu u doba napredovanja Turaka i mnogi negdašnji koloni i kmetovi čistoga hrvatskoga porijekla prešli na pastirsku privredu, jer je ona na zemljištu oko Dinare, Svilaje, Promine, ispod

Velebita, po Bukovici i Moseću, u ono vrijeme nepoznavanja kukuruza i krompira, a velike potražnje stoke u primorskoj trgovini, mnogo više donosila, no čisto ratarstvo.

Prijelaz je na pastirsku privredu bio dakako postepen, ali u turskom napredovanju, kada je s turskom upravom donesena i sloboda planinske paše, taj je prijelaz u brzo dovršen. Već se u posljednjim decenijima prvo tursko gospodstvo često zamjenjuje pojam "Morlak, Vlah" sa pojmom "seljak", dok je u prijašnja vremena između tih pojmova postojala velika razlika, jer je Morlak (Vlah) bio prije samo pastir ili privrede s tim u vezi. S turskim vladanjem nestaje gotovo potpuno pojam čistoga ratarstva. Mjesto toga u privredi na turskom zemljištu među kršćanima nalazimo ili čistoga pastira pokretnoga tipa ili seljaka sa stalnim sjedištem i ratarskim obradivanjem, no koji drži i velik broj stoke, te je izdiže na ograničen dio planinske paše. Kad su i Hrvati kmetskog i kolonskog položaja primili tu pastirsku privredu u većoj mjeri, oni su je provodili po prokušanom vlaškom (morlačkom) tipu, ustaljenom od stotine i stotine godina, koji je u intenzivnom radu donosio mnogo koristi. No s ovim tipom ti su Hrvati primili postepeno i sve karakteristike tadanjih Morlaka, koje su bile u vezi s njihovom pastirskom privredom: crno ruho po crnoj vunici, mliječne proizvode i način života. S tim karakteristikama oni su s vremenom, sasvim prirodnim putem od svojih susjeda dobili i ime Morlak i Vlah, koje je dotada uvijek bilo vezano uz tu tipičnu privredu. Pastirska privreda i njene karakteristike tom su imenu, otkad je nestao u njemu element jezika i porijekla, pošto su Morlaci (Vlasi) primili jezik ratarskoga naselja oko sebe, te se bez jezika nije više pravo ni osjećalo njihovo romansko porijeklo, i davale jedinu sadržinu. Zbog svega toga od turskog dolaska nemuslimansko naselje na tom zemljištu i ne nosi u mletačkim izvještajima drugog imena no samo Morlaci ili Vlasi. Mlečani su to ime s vremenom prenijeli i na svoje starosjedilačko hrvatsko naselje, naročito na ono oko Zadra, iako je na tom području bilo inače malo stanovništva čistoga vlaškoga (morlačkoga) porijekla, a starosjedilačko je naselje do sredine 16. st. nosilo samo ime hrvatsko. No i tu su privredne prilike bile jednake kao i na starom banskom dijelu, te su i tu one prirodnim putem izazvale morlačko i vlaško ime.

U turskom napredovanju novu su vladu sa svim srcem dočekali u prvom redu potomci pravih, genetičkih, Vlaha, koji su po socijalnom redu bili najnižega položaja. Po tom su se položaju oni i razlikovali od

Hrvata vlašskog pastirskog tipa. Njima su nove prilike najviše i donijele. No sloboda planinske paše po dinarskom i velebitskom sklopu turskoga dijela, sigurnost od turske pljačke i velike pogodnosti martološke organizacije privukle su isto tako i rasne Hrvate pastire ubrzo Turcima. To njihovo prilaženje k Turcima, a naročito stupanje u martološku organizaciju, dokončalo je najposlije i potpuno primanje s njihove strane i onih posljednjih vlaških (morlačkih) karakteristika, te je i vlaško (morlačko) ime sasvim preneseno na njih.

S druge strane izjednačilo je najposlije to s rasnim Hrvatima u jezičnom pogledu i one Morlake, koji možda do tada još nisu potpuno prestali biti dvojezični.

Prelaženje tih pastira moralačkoga tipa k Turcima i njihovo stupanje u martološku tursku organizaciju javljaju mnogo izvještaji onoga vremena svih provenijencija. Ovdje će biti navedene samo značajnije vijesti o tome. Karakteristično je, kako je jedna grupa tih pastira prešla na austrijski dio Istre i odonud pregovarala potajno s Turcima o zajedničkom pljačkanju okolnih austrijskih i mletačkih krajeva. Ovi su pastiri onda nešto kasnije prešli iz Istre opet na tursko područje i tu ih nalazimo oko Obrovca i Knina. Tu su oni bili u martološkoj službi, a imali su zadatak da brane te gradove. Bilo ih je oko 1538. u tom kraju mnogo. Hrvatski ih izvještavači, koji o njima opširnije pišu, zovu Istranima. To ime jasno upućuje i na onu veliku seobu mletačkih podanika iz Istre i sa zadarskog područja na tursko, o kojoj inače javljaju mletački izvještaji, koji opet sve te pokretne pastire zovu isto tako jednim imenom Istrani, jer su se sa kopna prvo selili u Istru, a onda opet odande na kopno na tursko područje ili ravno ili preko mletačkoga. Značajan je i onaj slučaj sa područjem oko Vrane, Nadina, Velima i Zemunika. Ta mjesta i njihove okoline sve do prve kose blizu mora dobili su Turci od Mlečana ratom od god., 1537. i 1573., i po ugovoru prešlo je sve starosjedilačko naselje otud pod Turke. Ti su starosjedoci odmah uvršteni u tursku vojsku, i to u organizaciju vojnikluka i martoloza, i oni se naročito pominju u turskoj krajišničkoj vojsci. Iz ovih je kasnije izašao glasoviti fratar Sorić sa njegovim junacima koji su god. 1647. mnogo pomagali u borbi protiv Turaka.

(NASTAVAK 9. *OBZOR* BROJ 187.)

Vrlo su karakteristični slučajevi pastira u blizini Šibenika i Trogira. Na šibenskom su području Mlečani s vremenom prijateljskim vezama sa susjednim hrvatskim plemenitim rodovima stekli i one dijelove, koji nisu zapravo pripadali šibenskoj općini. Kada su onda Turci dobili bansku Hrvatsku između Cetine i Zrmanje, oni nisu htjeli priznati taj mletački posjed, nego su na osnovi tvrdjenja starosjedilaca kmetova i pastira na tom tlu izjavljivali, da je to staro hrvatsko područje, pa kako njima Turcima pripada i ostali dio banske Hrvatske u tom kraju, to im dopada i to šibensko područje. Starosjedoci su dakle Hrvati, seljaci i pastiri i s njima pohrvaćeni Morlaci, koji su svojim tvrdjenjem o pripadanju Hrvatskoj toga zemljišta, i poticali Turke da ga zauzmu, voljeli biti pod turskom vlašću, nego pod mletačkom. Turci su tom prilikom stekli 30 sela starosjedilaca između Drniša i Skradina kojima potomci i danas tamo žive. U trogirskoj Zagori, u kraju između Trogira i Moseča, dogodilo se ovo: Tu je seosko naselje stajalo, kao i drugdje na ovom zemljištu, u turskoj ratničkoj službi, te su Senjani često udarili na njega. Da se oslobode te bijede, ponudi god. 1579. 25 sela sa toga područja austrijskom caru danak sa željom, da ih primi u podaništvo. Značajno je, kako su oni tu molbu obrazlagali. Oni vele, da su na ovo područje, koje je do Turaka u posljednje vrijeme pripalo Mlečanima isto onako prijateljskim vezama sa hrvatskim plemićima, ali koje su Mlečani u turskom napredovanju napustili, došli iz gornjih hrvatskih područja, od Promine i Svilaje, kada su Turci stekli to zemljište, pa, kako su njihovi stari uvijek bili podanici hrvatsko-ugarskoga kralja, da to žele i oni sada. Njihovu molbu austrijski car nije htio da primi, jer je imao loše iskustvo sa članovima turskih martoloških organizacija, kojima su i ova sela pripadala. Iz ovoga se jasno vidi, da je naselje tih 25 sela bilo starosjedilačko oko Promine i Svilaje, da je u turskom gospodstvu raseljavanjem sišlo u Zagoru, u to doba u glavnom pustu, jer su Mlečani otud sveli narod u Kaštela, i da je to naselje pripadalo martološkoj turskoj organizaciji kako to izričito carska kancelarija u Beču ističe. U toj molbi popisane su sve domačine tih sela, te im tako znamo točno prezimena. Ona su i danas gotovo sva tamo, a te su porodice danas razgranane u mnogo kuća, te su dale i velik broj raselica i drugim bližim krajevima, a u doba seljenja iz ovih krajeva u Bosnu i Hercegovinu, u 18. st., dali su ih mnogo i Duvnu, Ljubuškom, Prozoru i preko njih i onima dalje u Posavinu. Za te dakle popisane po-

rodice od god. 1579. od Perkovića do Klisa znamo tako sigurno, da su bile starosjedilačke po gornjem zemljištu banske Hrvatske od Cetine do Zrmanje, i to dokazuje potpuno da Turci pastirsko-ratarsko naselje na ovom zemljištu nisu uništili kako to obično tvrde mnogi historioografi.

Martološku organizaciju tih pastira na negdašnjem banskom području proveo je pomuslimanjeni Hrvat iz Šibenika Tardić, čehaja (vojvoda) Husrefbegov, onaj isti, što je sa mnogo uspjeha radio na predobljivanju hrvatskog plemstva na tom zemljištu. Sanudo pominje na nekoliko mjesta to Tardićevo organiziranje i vodstvo. Središte martološke organizacije na tom zemljištu bilo je Petrovo Polje, te su tu Turci i osnovali grad Drniš. Kad je čehaja Murat dizao martoloze na veću vojnu, svaka je kuća davala obligatno po jednoga čovjeka. Vojvoda Murat te je pastire zvao katonari, a Sanudo je zabilježio, da ih je organizirao od šibenske, trogirske i zadarske granice sve dalje do Dinare.

Turci su martolozima u ratnim operacijama davali velike zadatke i mnogo su se u njih pouzdavali. Može se mirne duše reći, da su upravo martolozi svojim četničkim i pljačkaškim pohodima osvajali Turcima zemlje, ili da su ih u najmanju ruku dovodili do stanja predavanja. Martolozi su u glavnom spadali u organizaciju vojske u području tvrđave, koju su morali braniti. Njima je zapovijedao aga, koji se zbog toga zvao "martološki" za razliku od aga drugih vrsta vojska (oružja). U 16. st., a osobito u tridesetim i četrdesetim godinama toga stoljeća, martolozi su na tom bivšem banskom području mnogo stradavali od Senjana, koji su ih ništili svim mogućim sredstvima. Oni od njih, koji su živjeli u primorskim krajevima oko Zadra i Šibenika, prelazili su i sami k Senjanima i selili su ili u Senj, ili su njihovu akciju pomagali u svojim selima.

U tom pastirskom dijelu starosjedilačkog naselja bilo je za gospodarstva Turaka, a naročito u prvim deseticama, mnogo unutarnjeg naseljavanja. Jedan je od glavnih razloga tome bilo, što su Turci zaposjeli i negdašnja velika mletačka područja Šibenika i Trogira, od kojih je ono trogirsko bilo sasvim pusto, a ono šibensko velikim dijelom, te su onda pastiri iz gornjih banskih krajeva sišli na ova bivša mletačka područja i naselili ih. Njihova kretanja pomicala su i druga pastirska naselja, pogotovu, gdje je postajala tradicija, da se nadju sjedišta po nižim krajevima bliže moru, gdje se stoka mogla prehranjivati i preko zime. Odovud se onda lako moglo izdizati blago u toplije vrijeme u planinu u gornje krajeve. Na taj način unutarnjim su seljenjem naseljeni odmah u prvim go-

dinama zapadniji krajevi bolje, a istočniji, koji su pri tom izgubili dosta stanovništva, dobili su novo, ali je to bilo pravoslavne vjere. U zapadnije krajeve došlo je novo naselje i sa mletačkoga područja, za koje smo vidjeli da je preselilo na tursko sa nekoliko tisuća duša. Zbog toga je svega starosjedilačko katoličko naselje u zapadnijem dijelu bilo jače no u istočnijem, te je i crkvena organizacija bila tako razdijeljena. Na zapadnijem su bila isprva dva franjevačka manastira: u Karinu i Visovcu i onda biskupija u Skradinu (do god. 1537.) sa jakom crkvenom organizacijom u okolini; poslije, u drugoj polu 16. st. i dalje u 17. st., na tom zemljištu radi manastir franjevački u Visovcu sa mnogobrojnim konventom.

(NASTAVAK 10. *OBZOR* BROJ 189.)

Iz ovoga naselja pastirske i pastirsko-ratarske privrede nije bilo mnogo muslimanjenja, jer ih njihove socijalne prilike nisu na to navodile. Ako ga je bilo, ono je provodjeno u manjim grupama i pojedince, u vezi s naročitim prilikama. Zato martoloza i nalazimo samo obiju kršćanskih vjera, a muslimana nikada.

Iz svega dakle ovoga, što smo rekli izlazi jasno: Kada su Turci osvajali banski dio Hrvatske od Cetine do Zrmanje, oni na njemu nisu uništili starosjedioce, kako to tvrde neki historiografi. Tu i nije bilo pravoga ratovanja, a što je bilo bojeva, oni su vođeni o pojedine kule plemstva koje bilo s kojega razloga nije htjelo pristati uz Turke. Većih ratnih pohoda bilo je samo na Knin, Skradin i Obrovac, ali i ti su gradovi pali Turcima u ruke predajom. Inače je najveći dio toga područja dopao Turcima u najviše slučajeva jednostavnim prelaženjem. Turci su plemenite rodove dobivali za sebe u velikom broju materijalnim sredstvima, ženidbama i drugim sličnim vezama, kako javlja Stefan Posedarski, ili je plemstvo pristajalo uz njih zbog prostoga razloga, što u onim teškim prilikama u drugom i trećem deceniju 16. st. u upravi i vojsci u Hrvatskoj nisu nalazili drugog boljeg puta, kako javljaju banovi i Ivan Kobasić. U pridobivanju plemstva mnogo su Turcima koristili pomuslimanjeni Šibenčanin Tardić i naši muslimani s one i ove strane Dinare, koji su imali stare lične veze s plemenitim rodovima sa toga zemljišta. U predobivenom plemstvu već je u prvim godinama bilo često i prelaženje na muslimanstvo, kako Posedarski, Kobasić i ban Karlović javljaju, a pojedini slučajevi muslimanjenja i zabilježeni su u Sanuda i u drugim izvještajima. Turci

nisu uništili ni kmetsko, kolonsko ni pastirsko naselje kako to dokazuju svojim izvještajima banovi, Kobasić, Posedarski i Sanudo. Osim toga pun dokaz za to daju i nastojanja Turaka da privedu na svoje područje Hrvate sa zemljišta koja u ono doba nisu bili osvojili. Na taj su način naselili desetak hiljada naroda što iz južnih dijelova Like i Krbave, što sa mletačkoga područja oko Zadra, Nina i Nadina, a nešto i sa austrijskoga dijela Istre. Taj doseljeni narod u jakoj je mjeri povećao na banskom negdašnjem tlu i broj Hrvata i stanovništvo uopće. Turci su uz toliki narod mogli onda lako naseliti i one krajeve, koje su u njihovu dolasku držali Mlečani, a koje su ispred turskoga nadiranja starosjedioci napustili u onom ratovanju što su ga Mlečani vodili protiv Turaka u početku 16. st., u kojem su te krajeve izgubili. To je zemljište ležalo na šibenskoj i trogirskoj granici u Zagori. Tu su Turci naselili 55 sela, a u njih su smjestili starosjedioce sa susjednoga svoga područja u Oprominju i Zakrčju.

Starosjedilačko naselje na zemljištu od Cetine i Zrmanje na starom banskom području nisu dakle Turci uništili, kako se tvrdi sa strane nekih historiografa, nego se je ono u turskom osvajanju i poslije u njihovu vladanju održalo u veliku broju. Ono je onda u prvim godinama turskoga gospodstva i pojačano razmjerno velikim brojem došljaka iz susjednih hrvatskih krajeva.

* * *

Na mletačkom području bile su prilike sasvim drugačije. Tu je uz male izuzetke bilo ratno zemljište od konca 15. st. pa kroz nekoliko decenija 16. Bogato primorje bilo je stalan ideal pljačkanja svih četnika s jedne i druge strane Dinare. Stoga su upadi u njega bili česti i uspješni, jer se radilo sa svom vještinom martoloza i drugih četnika. Bolje su prilike, obrane nastale istom onda, kada su mletačke vlasti uredile na primorju stalnu vojsku i jaka utvrđenja. Pljačkanja turskih četnika imala su dvojaku svrhu: S jedne strane da otmu što više blaga, a s druge da uhvate što više roblja. Mletački izvještaji puni su vijesti o tima pljačkanjima. Po njima se vidi, da su četnici odveli od 1500. – 1525. god. velike brojeve sitne i krupne stoke i desetak hiljada ljudstva od Nina do Splita. Da očuvaju stanovništvo, mletačke su vlasti morale povući sva naselja bliže tvrdim kastelima, urediti stalnu obavještajnu službu s pomoću vatara, pa kada bi se četnici pojavili, stanovništvo bi umaklo u kastele i tako se spašavalo.

Stoga su pljačkanja iza god. 1525. prestala, jer su bila nemoguća u jačoj mjeri. Otada su se promijenile i prilike stanovanja na tom mletačkom području. Vlasti su na njemu inače vodile statistiku i bilježile su razloge mijenjanja broja stanovništva, te otuda znamo točno i seljenja i raseljavanja na tom zemljištu.

Najviše je gubitaka od 1500. – 1525. god. imalo šibensko i trogirsko područje. Tu je bila napuštena sva mletačka Zagora, a narod se je iz nje, ukoliko nije na osvojenom zemljištu prešao u tursko gospodstvo, preselio što u Šibenik i Trogir, što u primorska sela, sigurna od martoloza. Turci su i okolni hrvatski starosjedioci tvrdili za tu Zagoru da je pripadala nekada banskom području, a Mlečani su je dobili privatnim putem. Stoga su je Turci svojatali i naselili su na njoj svoje hrvatske starosjedioce iz susjedstva u 55 sela koja su dopirala do blizu samoga mora. U smirenim kasnijim prilikama ti su pastiri (Morlaci) bili gotovo jedini izvor trgovini Šibenika i Trogira.

U prodiranju Turaka na ratarskom području nalazimo tri periode. U prvoj, do god. 1537., Turci su prodrli do stare granice mletačkohrvatske: u drugoj, u ratovanju od god. 1536. – 1537., oni su dobili Vranu, Nadin i Velim i sve starosjedilačko naselje na tom zemljištu sa nekoliko stotina domova; u trećoj periodi, od god. 1573., Turci su ratom sa Mlečanima zadobili Zemunik i ravne Kotare oko njega sve do prve kose u primorju. Na samim tim zemljištima rat je vođen u maloj mjeri, a ona su pripala Turcima općim ugovorom između njih i Mlečana. Stoga i nisu uništena stasjedilačka sela na tome tlu, nego su ona zajedno sa tvrđim kastelima prešla u dobru stanju u tursku vlast. Starinačko je naselje na tom osvojenom dijelu odmah zavedeno u martološku tursku organizaciju, toliko su Turci imali prema njemu pouzdanja. Tu je, kako se vidi, proveden proces prilagodjivanja Turcima kao i inače na susjednom banskom području.

(NASTAVAK 11. *OBZOR* BROJ 190.)

Na sjevernoj strani, od Nina do Novigrada, Mlečanima je ostalo usko primorje sa mjestima: Posedarjem, Vinjercem, Ražancima, Slivnicom, Dračevcem, Visočanima i Pridragom. Na cijelom je tom mletačkom području stanovništvo bilo razmjerno gusto naseljeno, jer se je veliki broj naselja skupio tu što na kopnu, što po otocima, a mnogo i po gradovima. Stanovništvo je sastojalo najvećim dijelom od starinaca. Oni

su se u prvim godinama turskoga nadiranja povukli donekle na otoke, a kada su nastali smireniji odnosi između Mlečana i Turaka, vratili su se na kopno. Velik je broj starosjedilaca otuda preselio god. 1520. u Istru, Abrucu i Marku. Onamo su Mlečani preselili i stanovit broj Morlaka sa turskog bližeg područja, kako smo to već vidjeli. No mletački izvještaji opširno javljaju, kako su i ti Morlaci opet svi prebjegli natrag na tursko područje, i kako su se oni starosjedioci, što su ispred Turaka preselili u Istru i u Italiju, u velikom broju vratili u Dalmaciju. Glavni im je razlog vraćanju, što svojim pastirstvom nisu mogli da žive po tim krajevima. Mlečani su te Istrane naselili u glavnom po kopnu od Novigrada do Nina. Oko 1550. god. bilo ih je tu oko 1000 kuća. Toliko ih je do toga vremena preselilo otuda na tursko područje zajedno sa onima koji nisu ni selili u Istru, nego su sa ovoga svoga tla prelazili odmah u tursko podanstvo. Mlečanima je uspjelo, da u nizu godina prevedu sebi na to zemljište od Nina do Šibenika stotinjak kuća Morlaka sa turskog dijela. Inače je od Mlečana otuda otišao velik broj u Senj i u druga uskočka mjesta. Mletački su izvještaji puni vijesti o tužbama turskih vlasti zbog toga. Značajno je što o tome komentira Ivan Mocenigo god. 1567. On veli, da se starosjedioci u zadarskom kotaru ne će da bore protiv Uskoka, koji plijene mletačko i susjedno tursko područje, a zato navodi dva razloga: Mnogi Uskoci da imaju na tom zemljištu svoje bliže i rodjake, a osim toga ti se hrvatski starosjedioci osjećaju s Uskocima iste krvi i plemena. Osim na kopnu toliko je tisuća starosjedilaca bilo i na otocima zadarskim. Tih petnaest tisuća starosjedilaca razvilo je za stotinu godina još toliko i dalo je iza oslobodjenja od Turaka pod konac 17. st. mnogo raselica bližim krajevima.

* * *

Drugi je način kako je starosjedilačko naselje otuda moglo nestati bilo preseljavanje ili ispred Turaka ili onda, kada su Turci te krajeve već bili zauzeli. Tu valja utvrditi ove momente:

To je preseljavanje moglo biti izvršeno u tom slučaju samo u velikom broju, na desetine tisuća, da ostane zemlja onako prazna kako prikazuju oni, koji su toga mišljenja. Ono je moglo, uz to, biti izvezeno opet jedino u udaljenije krajeve, jer se, po zdravom razumu u tako velikim brojevima nije selilo u bližnja područja, gdje je opasnost od Turaka bila ista. Ali da se provede tako veliko naseljavanje, za to je trebalo imati dopuštenje za

nastanjenje, jer su i u to doba postojala uređena plemićka dobra sa propisanom razdijeljenom zemljom, urbarnim zakonom i popisanim naseljenjem. Svaki je novi naseljenik dobivao prema tome svoje selište, ako mu se dopadalo, a u tom je slučaju zavodjen u popise i samo se naseljivanje i dokumentarno provodilo. Što se tiče hrvatskih sjevernih krajeva, kamo su ta seljenja mogla biti upravljena, treba navesti činjenicu da postoje urbari sa velikog dijela toga zemljišta, od Kapele do Drave, a uz njih i zapisnici sabora i županijskih skupština i velika korespondencija viših vlasti. Iz mletačkih krajeva toga ima u još većoj mjeri, a tu je i spominjani *Dnevnik* Sanudov koji donosi i najmanje ratne i socijalne pojave u cijelom mletačkom području od god. 1496. do 1534. I na austrijskom je području to zapisivanje pojedinih promjena, dakako, bilo obligatno, a i tamo postoje vrlo velika korespondencija i zapisnici o svim socijalnim događajima onoga vremena. Kako su se, na primjer, na hrvatskoj strani bilježile i najmanje seobe u to vrijeme, pokazuje seljenje Srbljana u Žumberak, o čemu postoji velika korespondencija, onda mala seoba od Obrovca u Ribnik kod Karlovca, seoba martoloza preko Bihaća od god. 1530., kretanja manjih vlaških grupa po Podgorju, zapisivanje pojedinih doseljenih porodica u urbarima pojedinih plemićkih porodica po imanjima Zrinjskih, Frankopana i slične takve migracije. Tako je u Sanuda zabilježena i seoba Ličana i Krbavaca na tursko područje oko Petrova Polja, i ako se to nije ticalo izravno mletačkog zemljišta. Zapisani su i sitni pokušaji seljenja pokretnih pastira s hrvatskog područja na mletačko i obratno, a postoje i povećani zapisi o preseljavanju hrvatskih starosjedilaca sa mletačkog na tursko. Zabilježena su dakle i sitna i veća kretanja u prvim decenijama 16. st. Značajno je da su vlasti u to doba točno vodile računa o svakom pojedincu sa svoga područja. To se lijepo vidi iz korespondencije, u kojoj vlasti traže vraćanje i sasvim malih grupa, koje su doselile na tuđe zemljište. U tom su i sami Turci bili vrlo osjetljivi. Tako su oni najvećom energijom branili prelaženje svojih podanika na hrvatsko ili mletačko tlo, pa ako se to dogodilo, oni su svakako nastojali da ih vrate. Po tom svom principu oni su vratili i ono 5000 pastira, što su Mlečani namamili sebi u Istru, a dugo su radili na tome da vrate Žumberčane. Kad je ban Karlović pismima i obećanjima mamio tursko pastirsko naselje oko Novoga i Bilaja u Lici sebi, žalio se radi toga i Murat vojvoda, pa i sam paša Husref-beg. Gdje Turci nisu uspjeli da vrate svoje podanike, ili da ih zadrže u bijegu, tu su onda harali i robili ih na njihovom novom

domu kadgod su mogli. Stoga se preseljenja sa turskog zemljišta i u 16. st. bila vrlo rijetka. S druge opet strane valja opet utvrditi i ovo: Što je god bilo migracija na hrvatskom tlu izvan turskoga područja, a koje se mogu dokazati drugim putem, govornim, tradicijom ili kojim sličnim, za te migracije postoje i zapisane vijesti, duže ili kraće, iz kojih se točno vidi njihova provenijencija.

(NASTAVAK 12. *OBZOR* BROJ 191.)

Uza sve te vijesti o migracionim promjenama stanovništva na hrvatskom, mletačkom i austrijskom zemljištu, nema nikakova spomena o seljenju stanovništva u jačoj mjeri sa starog banskog područja od Cetine do Zrmanje, premda je ono trebalo biti izvedeno sa mnogo tisuća porodica uz velike priprave i posljedice. Kako nije zabilježeno to najjasnije pokazuje da ga nije moglo ni biti u jačoj mjeri.

To najposlije pokazuje i govoran momenat. Utvrdit ćemo značajnu činjenicu, da su na hrvatskom tlu i manje preseljene grupe 16. st. održale svoj doneseni govor sve do danas, iako su došle u jedinstveno staro naselje. To se dogodilo sa Žumberčanima i sa svim onim pravoslavnim doseljenicima koji su u to doba naseljeni oko Koprivnice i drugdje po Hrvatskoj. Doseljenici sa zemljišta od Cetine do Zrmanje trebali su donijeti štokavsko-čakavski govor sa ikavskim narječjem i novom akcentuacijom, karakterističan po tim svojim elementima, koji se odmah zapažaju u čistom čakavskom ili kajkavskom naselju donjih hrvatskih krajeva; kamo su oni, po mišljenju nekih, trebali doseliti. Još bi se taj govor lakše održao po austrijskim i mađarskim krajevima da su preseljenici tamo selili. Takav je, eto, slučaj bio sa Hrvatima, koji su od Une i Kupe doselili tamo, gdje je danas Burgenland i oko njega. Ti su očuvali potpuno svoj čakavski govor, po kojem se i poznaju. U Istri su opet održali svoj štokavsko-čakavski ikavski govor oni Hrvati, što su onamo doselili sa mletačkoga zadarskog područja između 1555. – 1650., a taj su govor očuvali i Čiči, koji su Čičariju naseljavali već u 15. st. sa zemljišta jugoistočnog Velebita. Taj su isti govor održala i naselja Bunjevaca u Liču, u Podunavlju i po Velebitskom Podgorju iako su došli na zemljišta sasvim drugih dijalekata, koji su na njih po svojoj jakosti mogli snažno djelovati. Da su, dakle, sa zemljišta od Cetine do Zrmanje izvedene seobe u podalje krajeve, kako su, pogotovu, trebale da odu velike mase

naroda, da se isprazni toliko zemljište, te bi se migracije morale osjetiti i u govornom pogledu, te bi poslije 1525. god. dalje morali postojati krajevi po Donjoj Hrvatskoj, zapadnoj Mađarskoj, Austriji i Istri sa jakim naseljem štokavsko-čakavskog govora, ikavskog narječja i nove akcentuacije. No nigdje po tim krajevima, a ni drugdje nigdje, nije od toga vremena bio taj slučaj. Naselja toga govora i provenijencije nalaze se u Istri i ovdje, ondje po Italiji i u bunjevačkim grupama u Podunavlju, Liču i Velebitskom Podgorju, ali ta naselja nemaju veze s ovima, što su trebala da budu izvedena od 1500. – 1525. god. otprilike. Ona u Istri i po Italiji izvršena su sa mletačkog zadarskog područja, i o njima svima imamo točne podatke i o vremenu doseljenja i o provenijenciji, a ona bunjevačka izvedena su istom u 17. stoljeću.

Tako eto i govorni elementi jasno dokazuju, da većih seoba sa toga zemljišta od Cetine do Zrmanje u prodiranju Turaka od 1500. – 1525. god. nikako nije bilo. Sva tri, dakle, momenta: i ovaj govorni i onaj historijski i onaj treći po dokumentima i zapisima naseljenja slažu se u tom potpuno, dokazujući, da je starinačko stanovništvo na tom tlu ostalo u veliku broju i u dolasku Turaka, te je prema tome na tom zemljištu starosjedilačko i ono naselje katoličke vjere, a štokavsko čakavskog govora, ikavskog narječja, što je tu postojalo za vladanja Turaka, a kojega potomci na tom tlu i danas žive. Starosjedinci su dakle i one raselece te vjere i toga govora, koje su sa toga zemljišta selile u 17. st. u druge krajeve.

Manjih, pojedinačkih seoba bilo je dakako i iz toga kraja, i ona su sasvim naravna. Tu je bilo središte hrvatske ratničke organizacije, u kojoj je svakako moralo biti i pojedinaca i grupa što se nisu htjele pod nikakovu pogodbu složiti sa novom vlašću. Treba imati na umu da se u napredovanju Turaka često puta radilo nesamo o priznavanju njihove države, nego i o dijeljenju posjeda. Ako su bolji posjedi pri tom dopadali drugima, a ne njima, članovi su ratničkih organizacija radije stupali u borbu s tom novom vlašću, nego se pokoravali svojim takmacima. Značajno je za taj momenat što se iznijelo u opravdanju predaje Obrovca god. 1527. Za Posedarskoga su neki svjedoci rekli, da je poticao i nago-varao svoje vojnike “da se ne dadu begovima”. Iz toga se jasno vidi, da on nije vidio svoga protivnika u turskoj vlasti, nego u begovima, dakle, pomuslimanjenim susjednim ili bosanskim plemićima, s kojima je trebao da dijeli svoj posjed, ili da ga možda zbog njih i sasvim izgubi. Bilo

je dakako i drugih razloga: osjećaja vjernosti, lične časti, religioznog čuvstva, patriotizma i sličnoga, što je moglo navesti pojedine članove ratničkih organizacija i druge starosjedioce sa toga zemljišta na ostavljanje svojih starih domova i seljenje u druge krajeve. Ratnici su, naravno, išli u hrvatske donje krajeve, i tu ih nalazimo u vojnim organizacijama oko Kupe, Save i onda kao posjednike po Zagorju i oko Kalnika. O tom je ostalo mnogo bilježaka, te iz njih znamo otkud su oni došli, u kojem otprilike broju, kamo su se naselili i kako su se zvali. Nešto je plemićkih i građanskih porodica otselilo i u primorske dalmatinske gradove, a naročito Zadar, Šibenik i Split. I tu su oni, u glavnom, popisani, te im otuda znamo imena i provenijenciju. Naročito je u tom pogledu značajan popis Zadra od god. 1527., u kojem je stanovništvo popisano po svojim imenima, a kod došljaka i sa oznakom provenijencije.

Nastaje pitanje, nije li možda na ovo zemljište od Cetine do Zrmanje doseljavalo u većem broju i naselja sa istočne strane Dinare u vrijeme, kad su Turci postali sigurni gospodari na njemu. Ako je tako bilo, to je doseljeno naselje moglo ono starosjedilačko popuniti i ojačati, te je prema tome moglo u izvjesnoj mjeri sudjelovati u stvaranju onoga stanovništva na tom zemljištu, iz kojega su izašle rasele u 17. st. Valja odmah reći da u stvari porijetla tih rasele taj momenat ne bi ništa djelovao, jer je naselje i s jedne i s druge strane Dinare bilo potpuno jedno u svakom pogledu. No točnosti radi valja i to pitanje raspraviti.

(NASTAVAK 13. *OBZOR* BROJ 192.)

U prvom redu treba da se utvrdi, da je to naselje u jačem broju moglo doći samo sa zemljišta ispod Dinare, dakle sa Glamočkoga, Livanjskoga, Duvanjskoga i Imotskoga polja i njihove prve planinske okoline prema Vrbasu i Neretvi, jer tu se jedino i prije Turaka govorio štokavsko-čakavski govor ikavskog narječja i nove akcentuacije, kakav je postojao i na spomenutom zemljištu od Cetine do Zrmanje u velikom dijelu naselja. Dalje po Bosni, koliko je postojao štokavsko-čakavski govor ikavskog narječja, bila je stara akcentuacija, a dalje na jug i istok i čista štokavština sa jekavskim narječjem i novom akcentuacijom.

Doseljenici sa toga zemljišta sa istočne strane Dinare trebali su dakako da budu katolici, jer muslimani u tom slučaju ne dolaze u obzir, a pravoslavnih do Turaka tu nije ni bilo, a koliko su u turskom prodiranju ovamo i

doselili, bili su čisti štokavci jekavskog narječja. No upravo na tom zemljištu istočne Dinare sve do Vrbasa i prema Neretvi u 15. st. i u dolasku Turaka bilo je malo katolika, jer je gotovo sav narod prešao na patarenstvo. O jakosti te sekte dokazuju vrlo obilni skupovi njenih grobova, kojih je samo u okolici Jajca nadjeno do tisuću. Naročito je prelaženje na patarenstvo zahvatilo Donje Kraje, dakle upravo spominjano zemljište, na istočnoj strani Dinare, gdje ga je širio moćni vojvoda Hrvoje i njegovo plemstvo. Značajno je, da se oko 1450. spominje samo jedan jedini viši plemić u tom kraju katoličke vjere (*Acta Bosnae*, 200). To dokazuje i slaba organizacija Katoličke crkve na tom tlu. Iako je inače po Bosni i Hercegovini pred dolazak Turaka bilo razmjerno mnogo franjevačkih manastira, tu su između Dinare i Vrbasa bila samo dva: u Glamoču i Livnu (Bistrici). Tek pored Neretve katolička je organizacija bila jača, jer je tu stajala u čvrstoj vezi sa primorjem, a u materijalno raspoloženom naselju blizu mora patarenstvo nije moglo lako zahvatiti korijenja. Kad su onda Turci dobili taj dio Bosne, iako je franjevcima bilo dopušteno, da i dalje rade u svojim konventima, oba ova u Glamoču i Livnu prestali su postojati. S druge opet strane odmah po dolasku Turske vlasti javlja se na tom zemljištu od Dinare do Vrbasa razmjerno vrlo velik broj muslimana, seljaka, aga, spahija i begova. Taj je broj tako velik, da sa toga zemljišta izlazi gotovo sva akcija Turaka na zapadnu stranu Dinare u Liku i Krbavu. Središte njezino je Livno sa nekoliko stotina muslimanskih kuća odmah u početku turskoga vladanja, a u njemu stanuje u glavnom sandžak i njegov vojvoda. U doba akcije protiv zapadne strane Dinare to je bio Šibenčanin Murat Tardić. Sudeći po toj akciji, pa po izvještajima hrvatskih susjednih vlasti, koje javljaju velike brojeve kuća na Glamočkom, a osobito Livanjskom polju, pa po turskim statistikama, muslimanskih je kuća između Dinare i Vrbasa u 16. st. bilo dvadesetak tisuća. I danas muslimansko naselje na tom zemljištu tvrdi u glavnom, da je starosjedilačko, a da je pomuslimanjeno odmah u dolasku Turaka. Jasno je dakle, da je cijelo patarensko stanovništvo po dolasku turske vlasti na tom zemljištu primilo islam, a sudeći po nepostojanju franjevačkih manastira u Livnu i Glamoču od vremena Turaka, da je na tu vjeru prešao i izvjestan dio i onako malobrojnih katolika. Koliko je bio veliki broj muslimana na tom području odmah u početku turskog vladanja, vidi se i po tom, što je odovud došao i jaki broj muslimana u Liku, Krbavu i na cijelo područje od Zrmanje do Cetine i dalje ispod nje. To osobito vrijedi za Liku i Krbavu, gdje su starosjedinci govorili čakavski sa starom

ekcentuacijom pa ako je izvjestan broj starosjedilaca tu i prešao na muslimanstvo, opet su muslimanski došljaci s one strane Dinare morali biti od njih mnogo jači, da im nametnu svoj govor. Oni su ga osim toga trebali i da održe, jer su oko sebe naselili razmjerno velik broj pravoslavnih čistih jekavskih štokavaca, koji su na njih mogli govorno djelovati, a kako nisu, to samo dokazuje da je broj tih muslimana bio jak. Na zemljištu između Zrmanje i Neretve svakako je bilo i mnogo domaćih muhamedanaca, a i govor je bio jedan s jedne i s druge strane Dinare. Ali onaj broj muslimana, što ga s turskog vladanja nalazimo na tom tlu, ne bi mogao izaći od ovih domaćih, nego ih je i tu velik kontingenat morao doći s turskom upravom s one strane Dinare. U novom naselju oni su bili članovi ratničkih organizacija i uprave, onda trgovci i obrtnici po gradovima, begovi i njihovi namještenici, a ovdje, ondje i manji posjednici zemlje.

S druge opet strane na cijelom zemljištu između Dinare i Vrbasa u 16. st. postojale su samo dvije župe katoličke: jedna u Livnu, a jedna u Duvnu, svaka sa jedno 100 kuća katolika. Ovamo se može pribrojiti i župa u Rami sa šestdeset domova. To je bilo cijelo katoličko stanovništvo od Dinare do Vrbasa pod kraj 16. st.

Sudeći dakle po malom broju katolika na tom zemljištu već pred dolazak Turaka, onda po nestajanju franjevačkih konvenata u turskom dolasku i po postojanju samo triju župa na tako velikom prostoru, a s druge strane po vrlo velikom broju prvo patarena, a poslije muslimana na tom tlu, moramo doći do zaključka, da do većega seljenja katolika na zapadnu stranu Dinare nije moglo ni doći. Kazalo bi se možda, da je katolika u dolasku Turaka moglo i više biti, te da su baš seljenjem na zapadnu stranu Dinare na istočnoj tako oslabili, da ih je poslije tako malo bilo. Da se nije to dogodilo, upućuju nas ovi momenti: To je seljenje moglo izazvati ili pitanje privrede ili potreba ekonomskih sila u novoosvojenoj zemlji. Pitanje privrede sastojalo bi u tome, da se tražila bolja zemlja, laki način obrane i veća produkcija u pastirstvu. Nijedno od toga nije moglo dati zemljište sa zapadne strane Dinare. Poznato je, da je tlo na istočnoj strani plodnije, da su tamo mnogo veća krška polja sa obilno oratna tla, da su planine obrasle gustom šumom, a među njima da ima u izobilju sočne gorske pašne. Na toj strani lakša je i uspješnija ratarska i pastirska privreda. Starosjedioci sa istočne strane Dinare nisu dakle imali razloga da sele na zapadnu kad su ih tamo čekali i lošiji i teži uslovi privrede, a uz isti socijalan položaj.

(NASTAVAK 14. *OBZOR* BROJ 193.)

Treba na ovom mjestu konstatirati činjenicu, da se od konca 17. st. pa sve do danas neprekidno vrši stalna migracija naroda sa zapadne strane Dinare na istočnu, i to sa svim prirodnim putem u traženju bolje zemlje i lakših prilika života.

Zbog potrebe ekonomskih sila u novoj osvojenoj zemlji moglo bi se reći, da su starosjedioce katolike preselile same turske vlasti. I ne gledeći na to, da je, kako smo vidjeli od Zrmanje do Cetine ostalo starosjedilačko naselje u velikom broju, te da je ono moglo i samo udovoljiti tom razlogu, valja u odgovoru na to imati na umu, da je u turskom carstvu seljak bio slobodan, pa ako je i bio često puta obradivač tuđega zemljišta pod stanovitim kmetskim uslovima, nisu ga mogli ni kretati po volji, a kamo li protiv njegove volje naseljavati. Zato je u tradiciji turskih vlasti i bilo, da starosjedioci ratara ostavljaju na mjestu, na kojem su ga zatekli. No zato je s njihove strane provodjena po sjeverozapadnim krajevima carevine, dakle na starom hrvatskom području, kolonizacija specijalne vrste. Kako po svojoj tradiciji u koloniziranju nisu kretali sa staroga njegova zemljišta seljaka ratara, oni su u tu svrhu morali upotrijebiti onu socijalnu grupu na Balkanu, koja nije imala ni svoga posjeda, ni stalnog kmetskog odnošaja, nego je, na najnižem socijalnom položaju, sa vrlo malo privilegija, beskućna i netrpjena, selila s jednog zemljišta na drugo tražeći bolje prilike života. Koloniziranjem toga balkanskog elementa Turci su, vodjeni zdravim instinktom gospodstvene azijske rase, stekli tri vanredne prednosti: Oni su na jednoj strani u tim pastirima vlaščkoga tipa našli najboljeg balkanskog ratnika, u kojega se kroz mnoge generacije razvijala želja za stalnim posjedovanjem, a u kojega je nizak socijalan položaj vremenom skupio i za to tipične strane čovječje duše: lukavost i ustrajnost. S tim svojstvima ti su pastiri Turcima mogli poslužiti neporedivo više no ikoje drugo ratarsko, čisto slavensko naselje. Sa druge strane, uz ovaj ratnički karakter, ti su pastiri bili i vrlo bogati marvom sitnoga i krupnoga zuba, te su i u tom pogledu vrlo dobro došli u osvojenim krajevima muslimanskom naselju, koje je u tom velikom broju marve nalazilo izdašno vrelo prehrane. Najposlije u tim pastirima Turci su našli i vrlo vjernoga saveznika, vjernijega no u ikom drugom naselju na Balkanu jer su Vlasi jedino od Turaka dobili u punom broju socijalan položaj i s njim dugo željena materijalna dobra. Stoga se može kao pravilo u turskom koloniziranju utvrditi ovo: Nigdje po sjeverno-

zapadnim svojim krajevima, od rijeke Bosne i Neretve dalje, nisu Turci na novim područjima naseljavali starosjedilačko naselje svoje pozadine, nego su, po smišljenom i utvrđenom planu, na njima kolonizirali jedino jake grupe pastira iz unutrašnjosti Balkana, pravoslavne vjere, čistoga štokavskoga govora i jekavskoga narječja. To je pravilo bez izuzetka za sve inače krajeve, te vrijedi i za zemljište s jedne i s druge strane Dinare. Ne nalazi se razloga, da se povjeruje o drugačijem postupku Turaka na ovom zemljištu, gdje su upravo u te krajeve inače naselili tolike mase pravoslavnih pastira odmah kako su u njima zavladao. I upravo u tom koloniziranju pravoslavnih pastira na ovom zemljištu oko Dinare nalazi se najljepši dokaz da većega seljenja katolika starosjedilaca od Vrbasa do Dinare nije bilo. Od turskog dolaska na tom zemljištu nije nikada bilo pravoslavnog naselja, osim u malim etapnim skupovima, koji su odilazili dalje na sjeverozapad. Stanovništvo je tu uvijek bilo ili muslimansko ili katoličko. Istom od Glamoča, Kupresa i Jajca na sjever postojala su za vrijeme 16. i 17. st. i pravoslavna naselja. Da je dakle oko Livna, Duvna, Prozora, Rame, Bugojna nastalo jače preseljavanje starosjedilaca katolika na zapadnu stranu Dinare, na njihova bi prazna mjesta došli novi pravoslavni došljaci, kao što su došli i inače svuda na tom zemljištu od Glamoča i Jajca na sjever i zapad, gdje je prazna prostora dosta bilo. U naseljavanju pravoslavnih pastira tu je, sjeverno od Glamoča, bilo osnovno zemljište. Oko izvora Unca, Sane i Plive, nad glamočkim i livanjskim poljem, veliko je planinsko područje Vitograda, Klekovače, Osječenice i Šatora, bogato obilnom gorskom pašom, od starine bilo središte svih pastirskih naseljenja na toj strani. Tu nailazimo na velike vlaške (morlačke) skupove već u početku 14. st. i tu je na granici Krbave oko 1370. podignut za te Vlahe i jak franjevački konvent. Sa toga planinskoga sklopa vršena su onda u 14. i 15. st. etapna silaženja u niže krajeve, a na prazna mjesta dolazili su novi pastiri iz jugoistočnijih krajeva. Na ovom zemljištu nalazimo u turskom dolasku prvi put na toj strani i pravoslavne pastire oko godine 1525. Njihovo je naselje tu točno označeno u dokumentima Uncem, Srbom i Glamočem. Na ovo su planinsko područje i kasnije dolazili novi pravoslavni došljaci, te su se s njega širili na niža okolna zemljišta.

U prvo doba turskog vladanja pravoslavni su došljaci doselili u dva maha u većoj mjeri: Prvi put oko spomenute godine 1525., u koje je doba provedena njihova kolonizacija i po bližim dolinama oko toga pla-

ninskog područja. Drugi put, u mnogo jačoj mjeri, sa nekoliko tisuća porodica i s velikim brojem marve, seoba je izvršena oko godine 1550., a došljaci su došli iz unutrašnjosti Turske. Značajno je, da za ovu drugu grupu od godine 1550. nije u to doba po nižim krajevima bilo dovoljno slobodna prostora za naseljavanje. Stoga su ti pastiri, silazeći sa planinskoga sklopa oko izvora Unca, Sane i Plive, morali da isijeku i iskrče stare, guste šume po tom nižem zemljištu i dokumenat o tom veli, da su to načinili oko Srba i na Kožulovu polju (današnjim Kotarima). Tada su i nestali po tom kraju veliki kompleksi gustih šuma, a tu je zemlja onda postepeno prešla u krš.

(NASTAVAK 15. *OBZOR* BROJ 194.)

U vezi s pitanjem kolonizacije krajeva, koji danas čine Dalmaciju, valja konstatirati i ovo: Obično se tvrdi, da je poslije Turaka te krajeve naselilo mnoštvo naroda iz jugozapadne Bosne i sjeverozapadne Hercegovine. Ta migracija da je bila toliko jaka, te se može kazati, da su današnji Dalmatinci velikim dijelom potomci tih naseljenika s kraja 17. st. Osim toga nalazi se mnogo istih prezimena s jedne i s druge strane Dinare, te se i otuda zaključuje, da je ovo naselje sa primorske strane njene došlo sa istočne strane.

Dalje prema Neretvi u 17. stoljeću katolika je proporcionalno bilo vrlo mnogo. Tu je odmah u početku turskoga gospodstva izvedeno i stanovito naseljavanje. Selili su starosjedioci katolici od Imotskoga, Vrgorca, Krajine i Radobilje sa kršnog tla na bolje zemlje oko Mostara, pošto je odatle s Turcima, u njihove sjeverozapadne krajeve pošlo mnogo pravoslavnih, što popastirenih Srba ratara, što pravih Vlaha pastira. Ti su starosjedioci Hrvati taj put naročito naselili jugoistočni dio Blata. Inače su oko Ljubuškoga, u Broćnu i Posušju oni bili i otprije starinačko naselje istoga porijekla s onima s jedne i s druge strane Dinare, sjevernije odovuda.

Središte toga naselja bilo je veliko i plodno Imotsko Polje, stara župa hrvatska, kojeg je najveći dio od početka 18. stoljeća dopao pod Hercegovinu, te se naselje na tom dijelu računa obično kao neka posebna grupa drugoga porijekla, nego ono na onom dijelu, što je pripao pod današnju Dalmaciju, iako je to u stvari potpuno jedno naselje, kao što je to i jedno geografsko područje, razdijeljeno samo u ono doba političkom grani-

com. Imotsko je Polje prije osamdesete godine 17. stoljeća imalo jedno 500 domova starosjedilaca katolika. Jugoistočno od njega oko Ljubuško- ga bilo ih je do 150, u Brotnju jedno 400 i u Blatu oko 100 kuća.

Kada je onda u oslobodjenju primorskih krajeva od Turaka nastalo kretanje toga stanovništva, nastalo je oko god. 1700. ovakovo stanje: U Blatu i Broćnu, gdje je oko 1680. bila jedno 500 kuća katolika, u to doba bilo ih je jedno 400. To znači, da je raseljavanje sa toga zemljišta bilo slabo. Iselila se otprilike jedna petina, ali i za nju nije sigurno, da je sva sišla u primorje, jer se odovud selilo i dalje u Bosnu. Historiografi obično tvrde, da je upravo iz ovoga kraja kraj Neretve oko 1687. nekoliko sto- tina kuća prešlo u primorske krajeve, Cetinu i Zagoru, ali i ta je tvrdnja bez osnova kako jasno pokazuju spomenuti brojevi.

Ni raseljavanja sa Imotskog Polja nije bilo. Na njemu je bilo jedino unutarnjeg naseljavanja, izazvanog jedno postavljanjem političke grani- ce u Polju, a jedno opet naravskim seljakanjem pastirskog naselja. Isti je slučaj bio i oko Ljubuškog. Samo tu nalazimo u početku 18. stoljeća gotovo isto toliko stanovništva, koliko ga je bilo pod kraj 17. stoljeća. U Imotskom Polju pod franjevačkim konventom u početku je 18. stoljeća bilo 45 katoličkih sela sa istim župama kao i u 17. stoljeću.

Valja dakle utvrditi, da je i ona obična tvrdnja o seljenju u jakom broju Bosanaca i Hercegovaca pod kraj 17. stoljeća u Dalmatinsko pri- morje, u Cetinu, Zagoru, Bukovicu i Petrovo Polje sasvim bez osnova. Ta je migracija bila razmjerno vrlo malena, sa nekoliko stotina duša, te se u velikom broju starosjedilaca po tim krajevima nije pravo ni osjetila, jer se neko osciliranje naselja i onako uvijek, naravnim putem, u nekoj mjeri vršilo.

Da se shvati ta obična tvrdnja o seljenju Bosanaca i Hercegovaca pod kraj 17. stoljeća u krajeve današnje Dalmacije, valja imati ovo na umu: Pod Hercegovinom shvaćalo se od 15. stoljeća cijelo današnje dalmatin- sko zemljište od Neretve do donje Cetine i onamo do Trilja. Pod taj geo- grafski pojam spadalo je cijelo Imotsko Polje, Vrgoračka krajina, Kačića krajina, Radobilja i donekle Poljica. Osim Imotskog Polja, koje je i ranije došlo pod Bosnu, ti su svi krajevi došli pod hercegovačku vlastelu tako, da su otkinuti od Hrvatske u ono teško doba prve polovice 15. stoljeća. Usko primorje Kačića krajine i Poljica zahvatili su doduše Mlečani kasnije u 15. st., ali kad su sve te krajeve dobili Turci, oni su ih opet skupili pod san- džak hercegovački, pod kojim su ostali sve do pod kraj 17. stoljeća. Turski

dokumenti toga vremena i ne zovu to zemljište drugačije nego Hercegovinom, a ono je često i u našim i mletačkim izvještajima.

Medjutim te se migracije s kraja 17. st. mogu točno kontrolirati, te se prema tome mogu izvući točni zaključci o njima. Kontrola se može provesti na osnovi statističkih podataka franjevačkih konvenata, koji su uvijek vodili popis svojih župa. Za nas je od interesa, da postoje točna brojanja katolika po tim krajevima kroz 16. i 17. st. i onda kroz 18. Po njima lako ćemo utvrditi koliki je broj katolika bio po pojedinim dijelovima pred tu pretpostavljanu seobu, a koliki u početku 18. st. iza nje. Razlika će nam onda dati broj naselica i došljaka. Za zemljište oko Livna, Glamoča, Duvna i Rame vidjeli smo već, da su u polovini 17. st. imali jedno 450 kuća katolika, a one su osamdesetih godina toga stoljeća dale jedno 3000 duša. Od toga je po jedna na Duvno i Ramu. Za to zemljište obično se tvrdi, da je oko 1687. dalo jedno 5000 raselica zapadnoj strani Dinare. Kako se vidi, taj je broj premašio za 2000 i onaj, koji je uistinu postojao. No osim toga, nešto malo iza te pretpostavljane seobe, u Livnu je samom bilo dosta katolika, a oko njega u polju 7 sela. U Duvanjskom polju bilo ih je u početku 18. st. u samom Duvnu i pet sela u okolini. Isto je tako bilo i u Rami i bližem kraju oko nje. U toj seobi zapravo je preselio na tu stranu Dinare franjevački konvent iz Rame. No s njim je otišlo malo naroda, kako se vidi, samo nekoliko stotina, jer ga je gotovo isto toliko bilo na tom zemljištu u početku 18. st. koliko s kraja 17. Veća migracija s te strane nije, dakle, postojala, a broj od 5.000 raselica kako se obično iznosi, ne odgovara ni pravom broju cijeloga naselja pred seobu, nego je preuveličan u nerazmjernoj mjeri.

(NASTAVAK 16. *OBZOR*, BROJ 195.)

Pod Turcima su i sva Poljica bila u Hercegovini. Kada su onda Turci otjerani odovud, Imotsko je polje u njihovoj vlasti ostalo još dvadesetak godina dulje, i u novoj diobi samo ga je manji dio došao pod Dalmaciju, dok je onaj veći i dalje ostao pod Hercegovinom. Tako je u naselju toga zemljišta od donje Cetine, Trilja i Čačvine do Neretve jedno dvjesto godina postojala svijest da pripadaju Hercegovini, te je to hercegovačko ime u njih tradicijom ostalo i dugo dulje u 18. st. No upravo to zemljište, a naročito Imotsko Polje, Čačvina, Radobilja i planinska Poljica dala su s kraja 17. st. i prvih godina 18. mnogo raselica Srednjoj i Gornjoj Cetini,

Zagori, Petrovu Polju i Bukovici šaljući pretičak svoga pastirskog naselja na plodna cetinska i bukovička polja i na dobre planinske paše Svilaje i Moseča. Sasvim je jasno, da su ti naseljenici donijeli sa sobom svoje hercegovačko ime, koje je u njihovu svijest unišilo kroz tolike godine. Otud onda i česta tradicija o porijeklu hercegovačkom.

Kada su onda iza ratovanja s kraja 17. st. i prvih godina 18. nastale smirene prilike, uzduž cijele Dinare počelo je jako kretanje naselja. Ono je po svojoj intenzivnosti, trajanju i posljedicama jedna od najjačih migracija, koja je u posljednjim stoljećima izvedena među Hrvatima. U njoj su sudjelovali i srpski pravoslavni došljaci, i ta je njihova seoba jedna od najsnažnijih između onih, koje su provedene u 18. i 19. st. Selilo se u velikom broju sa zapadne strane Dinare na istočnu. Ta je migracija prvo zahvatila Imotsko polje, Radobilju, Trilj, istočni dio Poljica, donekle Zagoru i svu Cetinu. Iz tih je krajeva starosjedilačko hrvatsko naselje prelazilo na begluke plodne poljima i planinskom pašom, mamljeno neprestano sa strane begova i drugih posjednika muslimana, koji su novim kolonistima davali bolje i sigurnije povlastice na svojim imanjima i uspješnije uvjete za život, no što su ih imali na mletačkom području na slabijoj zemlji sa zapadne strane Dinare. I socijalni sistem turski bio je u to doba mnogo bolji no onaj mletački, za ratarsku i pastirsku privredu. Seoba je zahvatila i doseljeno pravoslavno stanovništvo na gornjim dijelovima zapadne Dinare i ispod Velebita, a prešla je i na one u Krbavi i Lici u većoj mjeri. I jedne i druge pravoslavne raselece naselili su tom prilikom velikim dijelom Bosansko Pounje i Posavlje.

Hrvatski starosjedoci od Imotskoga polja, Radobilje, Poljica i Cetine u prvom su redu kolonizirali u jakom broju Ljubuško polje, Brotnje, Blato, lijevu stranu donje Neretve, pa onda Duvanjsko, Roško i Buško polje. Velik je broj novih naseljenika u to doba dobilo i Livanjsko polje, u koje su preselili mnogi Cetinjani. Svi su ti krajevi bili prva etapa u naseljivanju. Nešto odovud, a nešto sa matičnog područja sa zapadne strane Dinare naseljena je dalje sjevernija i istočnija Bosna. U toj su seobi zahvaćeni krajevi na Vrbasu od Rame preko Jajca i Banjaluke do Save. Iz ovih krajeva, ili u isto doba s njima, dinarski su hrvatski starosjedoci naselili zemljišta oko rijeke Bosne, davši mnogo naseljenika Zenici, Žepču, Tešnju i Doboju i njihovim okolinama. Najposlije sa zapadne je strane Dinare, a naročito sa Imotskog polja, Radobilje i donje Cetine i njihova prvog etapnog naseljenja u Duvanjskom, Ljubuškom i

Livanjskom Polju došlo razmjerno vrlo mnogo naseljenika u Dervensku Posavinu, pa onda u Posavinu oko Brčkoga i Gradačca i s jedne i druge strane Majevice oko Tuzle. Svuda tuda po istočnoj strani Dinare, u dolinama oko Vrbasa i Bosne, u Posavini i oko Majevice bilo je za naseljivanje mnogo prostora. Po zapadnijim krajevima, gdje je do konca 17. st. bilo mnogo muslimana, a malo katolika i pravoslavnih, nastalo je od početka 18. st. novo stanje, jer su muslimani u velikoj mjeri na selu pošli u gradove, a to su zaveli doseljeni muslimani iz izgubljenih krajeva. Stoga je i trebalo novoga ratarskog naselja. Po Srednjoj Bosni, a osobito u Posavini i Pounju, velike su mase katoličkog i pravoslavnog naselja po oslobodjenju Slavonije i Hrvatske ispod Kupe od Turaka prešle u te oslobodjene krajeve, te su cijela područja po tim dijelovima Bosne ostala prazna. Stoga su i tu nove naseljenike posjednici primali objeručke.

Doseljavanje zapadnodinarskih katoličkih starosjedilaca po tim krajevima Bosne i Hercegovine dade se utvrditi vrlo lako. S jedne strane vidi se neobično i nerazmjerno jak porast katolika u statistikama župa (v. Batinić: *Djelovanje franjevac*, III, 78–79, za god. 1742. – 1744.; 118 za god. 1762. i 168 za god. 1790. i *Starine*, XVII, 86–97 za god. 1708.), a s druge strane kod toga je naselja svuda tuda do danas ostala predaja, da su došli otuda od zapadnodinarskih krajeva i polja. To porijeklo njihovo pokazuju i prezimena, koja su ista po svim tim zemljištima a koja su tipična upravo za zemljište od Imotskog polja tamo preko Cetine u katolika sve do Knina. Iz tih se prezimena jasno vidi kako su se mnoge od zapadnodinarskih porodica vanredno snažno razvijale.

Svi ti novi naseljenici donijeli su u svoje nove krajeve štokavski govor sa nešto čakavskih elemenata, ikavsko narječje i novu akcentuaciju. Ispod Dinare na istočnoj strani oni su taj govor i u starosjedilaca katolika i muslimana zatekli, i tu u govoru nisu nastali novi momenti. No dalje istočno, u dolini Vrbasa i Bosne, a pogotovu u Posavini istočno od Vrbasa, ovi su naseljenici naišli u starosjedilaca katolika i muslimana i staru akcentuaciju i govor sa više čakavskih elemenata, a dalje istočnije od Bosne i čistu jekavštinu. Stoga su u tim istočnijim stranama u 18. i 19. st. nastajale i govorne promjene ili u starosjedilačkom naselju prema došljacima ili obratno.

(KONAC. OBZOR BROJ 196.)

Činjenica toga naseljavanja sjeverozapadne Hercegovine i zapadne srednje i sjeveroistočne Bosne iz tih zapadnodinarskih krajeva jasno dokazuje, da se je hrvatsko starosjedilačko naselje na tom tlu zapadno od Dinare u turskom vladanju vanredno dobro razvijalo, dok je moglo u 18. st. dati tolike raselice. Isti je slučaj bio i sa zemljištem ispod Velebita, u Bukovici i Kotarima, odakle su izašli mnogobrojni raseljenici u Velebitsko Podgorje, Liku i Podunavlje sa tom razlikom da su te seobe izvršene još u 17. st. Najposlije taj vanredni razvitak pokazuju i srpski pravoslavni došljaci sa gornje Dinare i jugoistočnog Velebita, koji su odovud poslije Turaka naselili velikim dijelom Liku i Krbavu i lijevu stranu Pounja, a poslije u 18. st. i gotovo sasvim desno Pounje i velikim dijelom Posavlje i donje Povrbasje.

Ta činjenica vrlo jake migracije sa zemljišta, oslobodjenoga od Turaka, na zemljište pod Turcima pokazuje još jedan važan momenat: a taj je, da ni katoličko ni pravoslavno naselje oko Dinare i Velebita u turskoj upravi i u muslimanu nije osjetilo one nepovoljne strane što ih obično historiografija pominje. To se tim više vidi, što su selili upravo oni, koji su od Turaka bili oslobodjeni, i što su...²²⁵ i što se selilo u zemlju, koja je u ono doba imala obilježja čiste turske uprave i nekoliko stoljetnog muslimanstva. Najposlije na osnovi te činjenice valja utvrditi i to, da nisu provedene one velike seobe katolika iz Bosne i Hercegovine na zemljište koje čini današnju Dalmaciju, kako to obično iznose historiografi, nego da su izvedene velike seobe sasvim protivnog pravca: sa zemljišta te Dalmacije u Bosnu i Hercegovinu. Ta konstatacija razjasnit će nam mnoge etnološke pojave u tim zemljama, a dat će nam i pravi put u proučavanju naših migracija od 15. st. ovamo.

Iz svega dakle ovoga, što nam daje gradju o migracijama s jedne i s druge strane Dinare, mogu se izvesti ovi zaključci:

U turskom prodiranju ostalo je na zemljištu od Neretve do Zrmanje vrlo mnogo hrvatskog starosjedilačkog katoličkog naselja, a jedan je dio prešao i na muslimanstvo. To je naselje još i pojačano sa desetak tisuća došljaka, što sa primorskog mletačkog područja, što iz Like i Krbave. Sa istočne strane Dinare u njega nije doselilo u većem broju staro hrvatsko naselje katoličke vjere u doba prodiranja Turaka i u prvim godinama turskoga vladanja, s jedne strane što katoličkog stanovništva tu u to doba i

²²⁵ Slijedi nekoliko riječi potpuno nečitljivih u izvorniku. (Primj. I. M.)

nije bilo mnogo, jer je gotovo cijelo naselje na tom zemljištu u turskom dolasku prešlo na muslimanstvo, bivši prije toga u glavnoj masi patarensko, s druge strane koliko je katolika i bilo, nije ih na seljenje mamio nijedan pogodniji socijalni ili ekonomski momenat. Osim toga turska je uprava po tim krajevima naseljavala u pravilu samo beskućne pastire iz unutrašnjosti Balkana, i zbog toga, što su ti pastiri i sami od volje išli u nove krajeve radi mnogih materijalnih dobara i zbog potpunog pouzdanja Turaka u vjernost tih pastira i njihovu veliku ratničku vještinu. Seljenja je sa istočne strane Dinare na zapadnu bilo u jačem broju, ali su ga izveli starosjedioci Hrvati, koji su u velikoj množini prešli na islam. Oni su u jakoj mjeri pojačali one muslimane, što su izašli iz starinačkog stanovništva na tom tlu. Otuda i onaj veliki broj muslimana, koji nalazimo za turskog gospodstva po tim krajevima, a koje karakterizira štokavsko-čakavski govor ikavskog narječja a nove akcentuacije, tipičnog dijalekta s jedne i s druge strane Dinare otkada odande datiraju naši pisani spomenici. Kada je onda oslobođeno od Turaka to zemljište između Neretve i Zrmanje, po sudu mnogih historioografa, preselilo je sa istočne strane Dinare mnogo naroda na njega. No stanje se katoličkog naselja po tim krajevima dade točno utvrditi po župskim statistikama, vodjenim i u 16., 17. i 18. st., te se po njima jasno vidi, da je broj katolika na istočnoj strani Dinare oko 1700. god. bio gotovo toliki, koliki i nešto vremena prije te godine. Osim toga seljenja je s te strane moglo biti i u druge oslobođene krajeve, a ne samo preko Dinare. Stoga je otuda moglo preseliti naroda katoličke vjere u sasvim malenom broju. Medjutim izvršeno je u to doba u jakoj mjeri unutarnje saseljavanje, a saseljavao se narod iz krajeva, oslobođenih od Turaka, što su nekada pripadali Hercegovini kroz dugi niz godina, te su stanovnici iz njih još oko 1700. imali hercegovačku tradiciju, i otuda tvrdjenje da se selilo iz Hercegovine. Ti su krajevi bili: Imotsko Polje, Radobilja, Donja Cetina i donekle Poljica. Oni su dali raselice Srednjoj i Gornjoj Cetini i Zagori, a pojedini su skupovi došli i u Petrovo Polje i Bukovicu. Kada su se onda smirile prilike, nastalo je novo seljenje. Selio je narod opet naročito sa Imotskog Polja, Radobilje i istočnih Poljica, ali je i Cetina i donekle Zagora, sudjelovala pri tom. Ta je migracija dala vrlo velik broj raselica današnjoj Bosni i Hercegovini, naročito Brotnju, Blatu, Ljubuškom, Duvanjskom, Buškom, Livanjskom i Skopskom polju, onda Zenici, Žepču i Tešnju, Dervenskom kraju i onome oko Majevice.

S jedne je, dakle, strane sigurno, da je starosjedilačko hrvatsko naselje na zemljištu, što ga zauzimalje današnja Dalmacija od Neretve do Zrmanje, i u turskom prodiranju ostalo na svom tlu, primivši u sebe i mnogo starosjedilaca sa primorskog dijela i iz Like i Krbave, a s druge se opet strane vidi, da je mnogo raselica iz toga starosjedilačkoga hrvatskoga naselja preselilo na neka zemljišta, što ih od početka 18. st. zauzimalju Bosna i Hercegovina. Današnje je katoličko stanovništvo po tim krajevima bosanskim i hercegovačkim u velikom broju potomstvo tih raselica. Isto su tako potomci tih hrvatskih starosjedilaca i svi oni raseljenici, koji su u 17. st. sa zemljišta između Neretve i Zrmanje selili u sjevernije krajeve.²²⁶

---

²²⁶ Prof. Stjepan Pavičić: *Starosjedilaštvo današnjeg hrvatskog naselja u Srednjoj i Sjevernoj Dalmaciji. Prilog k proučavanju porijekla Bunjevaca.* (Početak.) *Obzor*, broj 178 od 4. VIII. 1931., str. 5. U *Obzoru* broj 188 nema nastavka. (Broj 188. posvećen je desetogodišnjici Karađorđevića.) Posljednji nastavak objavljen je pod istim naslovom u *Obzoru* broj 196. od 26. VIII. 1931. Onomastička straživanja prof. Ivan Ostojića u šibenskom kraju potvrđuju temeljne zaključke S. Pavičića. Usp. I. Ostojić, *Prilog onomastici šibenskog kraja*. I: *Antroponimi*. Krapina: VI. naklada, 1980, str. 197.; II. *Zemljopisna imena i dopune prvom dijelu*. Krapina: VI. naklada, 1982, str. 94.

Montenegrinische Braut.